

Աշխատութիւնը անդրադառնում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքին (Ք.ա. 334-323) և դրա ընթացքում Հայաստանի և Հայոց բանակի ունեցած դերին: Թեև Մակեդոնացու վերաբերյալ գոյութիւն ունեն բազմազան ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ, բայց դրանցում աննկատ են մնացել նրա արշավանքի ժամանակ առաջնային, հաճախ վճռական նշանակութիւն ունեցած շատ առանցքային գործոններ: Մասնավորապես խոսքը վերաբերվում է Մակեդոնացու ռազմավարութիւնում ու մարտավարութիւնում առանցքային տեղ գրաված գաղտնի գործողութիւններին, տարբեր բանասրկութիւններին, քարոզչական հնարքներին, ապատեղեկատվութիւնը և այլն:

Նույն ուսումնասիրութիւններում թերարժեքի դերը կամ ընդհանրապես անտեսված է պատմութիւնն այս շրջադարձային փուլում Հայաստանի ունեցած նշանակալի դերակատարութիւնը, ինչը բավականին բացահայտվում է այս քննութիւնը: Սույն հարցերի լուսաբանման հետ, ընդհանուր անդրադարձ է կատարված նաև Մակեդոնացուց հետո շուրջ մեկ հազարամյակ Առաջավոր Ասիայում ընթացած քաղաքական զարգացումներին, ինչում շատ ավելի նշանակալի է եղել Հայաստանի գործոնը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՅՈՒ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ներածական

Ալեքսանդր Մակեդոնացու վերաբերյալ գոյութիւն ունեն բազմաթիվ ուսումնասիրութիւններ¹, բայց դրանցում անտեսվել կամ աննկատ են մնացել այնպիսի հարցեր ու գործոններ, որոնք լուրջ դեր ու նշանակութիւն են ունեցել Աքեմենյան տիրապետութիւնն դեմ նրա մղած պատերազմում: Բացի դրանից, այդ պատերազմում կարևոր տեղ ու դեր է ունեցել արքեմենյան կողմում հանդես եկող Հայոց բանակը: Այն պարսիկներից ու մարերից հետո քանակութիւնը երրորդն էր և գլխավորում էր համարիական բանակի աջ թևը: Հայոց բանակը մասնակցել է արքեմենյան արքայից արքայի գլխավորած արիական բանակի՝ լրիվ կազմով Մակեդոնացու դեմ մղած երկու գլխավոր ճակատամարտերին: Սրան գուգահեռ անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Հայաստանը Աքեմենյան տերութիւնն այն միակ սուբյեկտն էր, որը չնվաճվեց Մակեդոնացու կողմից և իր անկախութիւնը մեծամասամբ պահպանեց Մակեդոնացու ասիական նվաճումների վրա հետագայում Հիմնված տիրապետութիւնների դեմ պայքարում: Բայց այս և շատ այլ առաջնային կարևորութիւն ունեցող փաստարկներ անհրաժեշտ ուղադրութիւնն չեն արժանացել կամ ընդհանրապես անտեսվել են ոչ միայն մակեդոնացիագետների, այլև Հայագետների կողմից և գրեթե չեն արտահայտվել Մակեդոնացուն կամ Հայ ժողովրդի պատմութիւնը վերաբերող գիտական կամ ուսումնական ձեռնարկներում: Այս հարցի լուսաբանման համար անհրաժեշտ է հնարավորին չափ խորութիւնը անդրադառնալ ոչ միայն անմիջապես Մակեդոնացու արևելյան արշավանքին, այլև Հայաստանի և առաջավորասիական տարածաշրջանի վաղ շրջանի պատմութիւնն որոշ հարցերի: Անհրաժեշտ է հատկապես հանգամանալից քննել հնում վարվող պատերազմների ռազմավարութիւնը, ինչպես նաև խորացնել մեր պատկերացումները Աքեմենյան տերութիւնն բնույթի, ներքին և արտաքին իրավիճակի, վարչաքաղաքական կառուցի, հիմնական էթնիկ միավորների, բանակի և նման այլ հարցերի վերաբերյալ: Այս առումով սույն քննութիւնը լուսաբանում է ոչ միայն Հայագիտութիւնն, այլև արևելագիտութիւնն համար կարևորութիւնն ներկայացնող մի շարք հարցեր: Այն կարևոր է նաև

¹ Նկատի ունենք առաջին հերթին հետևյալ ուսումնասիրութիւնները. Փ . Ш а х е р м а ү р . Александр Македонский (сокр. пер. с нем., М. Н. Ботвинник, И. Б. Функа), А . Р а з у н . История военного искусства. т. 1, М., 1956, А . С . Ш о ф м а н . Восточная политика Александра Македонского. Казань, 1976, Б . Г . Г а ф у р о в , Д . И . Ц и б у к и г у с . Александр Македонский и Восток, М. 1980, с 84-85:

նրանով, որ Մակեդոնացու արչավանքներով գլխավորապես պայմանավորվեց Հետագա դարերի Համաշխարհային զարգացումները, ինչից շատ բան է ժառանգել նաև ժամանակակից աշխարհը²:

Ա.

Հնում պատերազմների ռազմավարությունում նշանակալի տեղ գրավող որոշ անտեսված Հարցերի մասին

Մակեդոնացու և ընդհանրապես հին ստրատեգների ռազմավարությունում զգալի տեղ են գրավել որոշ, հիմնականում աննկատ մնացած կամ չկարևորված գործոններ, որոնք առաջնային, որոշ դեպքերում վճռական դեր են ունեցել նրանց մղած պատերազմներում: Մասնավորապես խոսքը վերաբերում է հակառակորդի թիկունքում գաղտնի գործակալական ցանցի ստեղծմանը, լրտեսությունը, դավաճանների հավաքագրմանը, առաջնային գործիչների սպանություններին ու կաշառելուն, մոլորեցնող, խուճապ հարուցող ապատեղեկատվությունն ու քարոզչական բանասարկություններին և քայքայիչ այլ գործողություններին, ինչով հաճախ կանխավ վճռվել է առաջիկա ճակատամարտերի ելքը: Այս առումով հին ստրատեգների համար առաջնային հետաքրքրություն է ներկայացրել հատկապես հակառակորդի ներքաղաքական իրավիճակն ու ներքին հակադրությունները: Ստորև, մինչ Մակեդոնացու արչավանքին անդրադառնալը, կխոսենք պատերազմների վարման մի քանի այնպիսի օրինակների մասին, որոնցում առավել ակնհայտ են հիշյալ գործոնները:

Քսենոփոնի համաձայն՝ Ասորեստանի բանակի կես զորաբանակն ունեցող մարաց բանակի հաջողությունը ապահովելու նպատակով այն գլխավորող Կյուրոս Մեծը քանակային այս տարբերությունը լուծում է՝ իր կողմը գրավելով Ասորեստանի թագավորի բռնություններից դժգոհ վրկանցիների (հյուրկաններ) և ասորեստանցի երկու նախարարների՝ իրենց զորքերով: Ընդ որում սրանց դավաճանությունը սկզբում գաղտնի էր պահվում՝ հակառակորդի թիկունքում անսպասելի գործողություններ ծավալելու համար: Կյուրոսի ռազմավարությունում կարևոր տեղ էր գրավում նաև լրտեսությունը: Ասորեստանի դեմ պատերազմում նա իր կողմն է գրավում մի ասորեստանցի նախարարի և քայքայիչ գործունեությունն առաջադրանքով նրան ուղարկում է հակառակորդի թիկունք: Իսկ Լյուդիաի դեմ պատերազմում անհրաժեշտ տվյալներ ձեռք բերելու համար Կյուրոսը հակառակորդի մոտ է ուղարկում իր զինակցին, որն իբր դավաճանել և հեռացել էր իրենից³:

Հայ միջնադարյան աղբյուրների համաձայն՝ նույն կարգի դավադիր գործարքի են դիմում Սասանյանները՝ Հայաստանի դեմ պատերազմում: Նրանք Հայոց թագավոր Խոսրով Մեծի (արտաքաին աղբյուրներում՝ Տրդատ II, 217-252) մոտ, որպես ազգակից ու դաշնակից, ուղարկում են Անակին, որը

² Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արչավանքների վերաբերյալ ժամանակագրական աղբյուրներ չեն պահպանվել: Միջնորդավորված դրանք հայտնի են I-II դդ. հեղինակների հետևյալ աշխատություններով. Կ ու Ն Ր տ ի ո ս Թ ո լ փ ո ս . Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Ա Ր ի ա ն ո ս Փ լ ա բ ի ո ս . Ալեքսանդրի արչավանքը: Դրանք հայերեն հրատարակված են մեկ գրքով (Երևան, 1987, թարգմանությունը ուսուցիչից՝ Ա. Սարգսյան, Թ. Մավիսակյան), որից և կատարված են մեր հղումները:

Մակեդոնացուն է նվիրված նաև իբր Մակեդոնացու անձնական պատմագիր Կալիսթենեսի կողմից գրված, բայց իրականում նրանից մեկ-երկու դար հետո հանդես եկած հեղինակի կողմից (Կ ա լ ի ս թ ե ն ե ս - Կ ե դ ծ) ավանդված, եվրոպական ու արևելյան բազմազան տարբերակներով ու լեզուներով, այդ թվում հայերենով հայտնի վիպականացված մի պատմություն կամ երկ: Մենք օգտվել ենք այս երկի հայերեն միջնադարյան թարգմանական տարբերակներից՝ հետևյալ խմբագրությունամբ. Պատմություն Ալեքսանդրի Մակեդոնացույ (աշխատասիրությունամբ Հ. Սիմոնյանի), Երևան 1989, և հետևյալ ուսումնասիրությունից. Ե .

Օ . Բ е р т е л ь с . Роман об Александре и его главные версии на востоке, М., 1948:

³ Ք ս ե ն փ ո ս ն . Կյուրոսպեդիա, V, 3(9), VI, 1(37-43), 3(17-21), Երևան, 2000 (բնագրից թարգմանությունը ըստ Ա. Կրկյաշարյանի), էջ 193, 234-236, 253-254:

սպանում է նրան: Մարտի դաշտերում տանուկ տված պատերազմը Սասանյանները այս դավադրությունը ի վերջո ավարտում են Հաղթանակով⁴:

Խորենացու համաձայն՝ մարտի դաշտից դուրս կայացած դավադիր պայմանավորվածություններ է կանխորոշվում Երվանդ Վերջինի և Արտաշես I-ի միջև Հայոց գահի համար մղված ճակատամարտի ելքը: Արտաշեսն իր կողմն է գրավում շատ նախարարներին՝ իրենց զորքերով: Հատկապես խոսքը վերաբերում է նշանակալի գինուժ ունեցող սահմանակալ բեռնախոյուններին և Մուրացյան Արգամին, որին Արտաշեսը խոստանում է, որ իր կողմն անցնելու դեպքում նրան կմնա այն, ինչ որ նա ստացել էր Երվանդից: Ճակատամարտի ժամանակ Արգամը և մյուս նախարարները, համաձայն գաղտնի պայմանավորվածության, իրենց զորամիավորումներով անցնում են Արտաշեսի կողմը: Երվանդի կողմում մնում են միայն Վիրքի, Միջագետքի ու տավրոսցիների զորքերը, որոնք ջախջախիչ ավարտություն են կրում⁵:

Հակառակորդի ներքին ու արտաքին իրավիճակի հետախուզությանը առաջնային կարևորություն տալու և ստացած տվյալներով թելադրված քայլերի դիմելու վերաբերյալ խոսվում է շատ ավելի վաղ աղբյուրներներում: Ըստ Սարգոն II-ի (Ք.ա. 721-705) ու նրա գործակալների արձանագրությունների՝ Ասորեստանի արքան ուներ հետախուզական և հակառակորդի թիկունքում տարբեր գաղտնի գործողություններ իրագործելու գործակալական զարգացած, լայն ցանց, ինչի միջոցով պարզում է, որ Ուրարտուն Հյուսիսից Հարձակման է ենթարկվել, որի անհաջող ելքից հետո սուր հակադրություն է ծավալվել երկրի ներսում և Ռուսա I-ի (Ք.ա. 735-713) արքունիքում: Հայտնի է, թե Ասորեստանը հրահրիչ մասնակցություն ունեցել է այս հակադրություններում, բայց Սարգոնը Ուրարտուի վրա վճռական գրոհ է դիմում 5 տարուց ավելի տևած հետախուզությունից հետո միայն⁶:

Անդրկուլիսյան դավադիր, քայքայիչ գործունեություն վճռական նշանակությունը ակնհայտ է նաև Տիգրան Մեծի դեմ Լուկուլլոսի ձեռք բերած հաղթանակի դեպքում: Հռոմեացի պատմիչ Պլուտարքոսը այն վերագրում է բացառապես հռոմեացիների հրամանատարի քաջությանը և մարտավարական տաղանդին, ինչի շնորհիվ իբր հակառակորդին 20 անգամ գերազանցող Հայոց բանակը ինքն է իրեն ոչնչացրել. «այսպես, առանց արյուն թափելու՝ գլխովին ջախջախվեց բազմաթվուր այս զորաբանակը»⁷: Ակնհայտ է, որ սա հռոմեական գեները փառաբանելու մոլուցքով թելադրված, վատ հիմնավորված հնարանք է և չի արտահայտում այս ճակատամարտի իրական ընթացքը: Իրականությունը բացահայտում են հենց իր՝ Պլուտարքոսի հետևյալ հաղորդումները:

Երբ Տիգրան Մեծն իր զորքերով գտնվում էր Սիրիայում, Լուկուլլոսը նրա մոտ ապաստանած Պոնտոսի թագավոր Միհրդատին պահանջելու պատրվակով Հայաստան է գործուղում Ապպիոս Կլավդիոսին: Բայց, ինչպես ակնհայտ է դառնում սրա հետագա գործունեությունից, նա իրականում հետևել է հակառակորդի ներքին և արտաքին իրավիճակը հետախուզելու և դրանով թելադրված քայքայիչ կամ դավադիր ձեռնարկումների նպատակ, ինչը կատարում է հիանալի: Կլավդիոսը ոչ թե ուղիղ գնում է Սիրիա, որտեղ էր այդ ժամանակ Տիգրանը, այլ Հայաստանի հարավային երկրամասերը հանդիսացող Հյուսիսային Միջագետք: Այստեղ որոշ ժամանակ շրջապայելուց հետո է միայն նա գնում Անտիոք, որտեղ և ակնհայտ է դառնում Կլավդիոսի շեղման բուն նպատակը: Քանի դեռ Տիգրանը զբաղված էր «փյունիկյան ինչ-որ քաղաքներ նվաճելով», նա «հասցրեց իր կողմը գրավել իշխանավորներից շատերին, որոնք խիստ նեղվում էին հայ տիրակալի գերիշխանությունից:

⁴ Ա. Գ. Թ. Կ. Ե. Դ. Ս. Հայոց պատմություն. մաս 18-35, Երևան, 1983, էջ 24-32:

⁵ Մ. Վ. Կ. Ե. Ս. Խ. Խ. Ե. Կ. Ե. Հայոց պատմություն, I I, ԽԵ, ԽԶ, Երևան, 1981, էջ 200, 202:

⁶ И. М. Дьяконов. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, текст 50(8, 10, 11).— Вестник древней истории, 1951, N2:

⁷ Պլուտարքոս. Համեմատական կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XXVIII. - ՀԺՊԲ-1, էջ 241-243):

Ստրկացված բազում քաղաքներ նրա մոտ ծածուկ սուրհանգակներ էին ուղարկում, և նա Լուկուլլոսի անունից նրանց օգնություն էր խոստանում, բայց պատվիրում էր առաջիմ խուսափել վճռական գործողություններից»։ Այս իշխանավորներից, հավանաբար որպես բուն Հայաստանի առաջնային և նշանակալի գինուժ ունեցող միավորներից մեկի տիրակալի, կարևորվում է հատկապես Կորդիաց թագավոր Զարբիանոսը, որի դավադրությունը դեռևս մինչ Լուկուլլոսի ներխուժումը, Տիգրանը բացահայտում է և վերջինիս մահապատժի ենթարկում։ Ըստ ամենայնի՝ նույն կարգի սաղրիչ, դավադիր գործունեությունը արդյունք պետք է համարել Տիգրանի ու նրա հիմնական դաշնակից Միհրդատի միջև սերմանված հակակրանքն ու անվստահությունը, ինչը տարածվել էր նաև նրանց շրջապատող գործիչների վրա։ Հետագա տվյալներից, հատկապես Ապպիանոսի հաղորդումներից ակնհայտ է, որ այս դավադրություններին մասնակից են դարձել նաև Տիգրանի որդիները և նրա մյուս դաշնակիցը՝ Պարթևքի թագավորը։ Զուգահեռաբար քայքայիչ գործունեություն էր ծավալված Փոքր Ասիայում։ Լուկուլլոսը այստեղ պատերազմը ավարտված է համարում ոչ թե մարտի դաշտում ձեռք բերված հաղթանակից հետո, այլ երբ Միհրդատին դավաճանում է նրա որդին՝ Բոսպորի փոխարքան, և անցնում է իր կողմը։ Այս նախնական քայքայիչ գործունեությունից հետո միայն Լուկուլլոսը, ըստ ամենայնի, արդեն լավ իմանալով, թե Տիգրանի բանակի որ զորամիավորումներն են անհրաժեշտության դեպքում դավաճանելու և իր կողմն անցնելու, անսպասելի և սրնթաց անցնում է թերևս նույն գաղտնի պայմանավորվածություններն իրեն «զրկաբաց» ընդունած Ծոփքով և մտնում Մեծ Հայք։ Թեև Տիգրանակերտի ճակատամարտում Պլուտարքոսը մոռանում է ասել, թե ի՞նչ «վճռական գործողությունների» դիմեցին Կլավդիոսի հետ դավադիր պայմանավորվածություններ ձեռք բերած ռեզիտնալ իշխանավորները, բայց նրա այս հաղորդումներից արդեն պարզ է, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտի և ընդհանրապես առաջիկա պատերազմի ելքը կանխորոշվել էր Անտիոքում։ Այն ըստ էության շահեց ոչ թե Լուկուլլոսի բանակը, այլ նրա դավադիր և քայքայիչ ծրագրերն իրականացնող գործակալությունը։ Լուկուլլոսը սխալվեց, երբ խորանալով Հայաստանում, այս անգամ արդեն զուտ գինական ուժով փորձեց լուծել Տիգրանի հարցերը։ Որովհետև Չախալիսի պարտություններ է կրում և դուրս շարտվում այնտեղից և, Պլուտարքոսի համաձայն, այն վիճակում է հայտնվում, որ «նույնիսկ ինքն իրեն չի կարող կառավարել»⁸։

Ներկայացված օրինակներից ակնհայտ է, որ հնում պատերազմների ռազմավարության գլխավոր գեներալներից մեկը եղել է հակառակորդի ներքին հակադրություններով թելադրված քայքայիչ, սաղրիչ գործողությունները և մարտի դաշտից դուրս վարվող անդրկուլիսյան այլ բանսարկություններ։ Հելլենական աշխարհը գլխավորած Մակեդոնիայի և Աքեմենյան տերության միջև ծավալված պատերազմում նույնպես կողմերը փոխադարձաբար մեծ տեղ են տվել նման քողարկված գործողությունների։ Մակեդոնացին հոր սպանության գործում, իրեն սպանելու փորձում, կաշառքով դավաճաններ ձեռք բերելու և նրանց միջոցով Հելլադայում խռովություն բարձրացնելու համար մեղադրում էր Դարեհին։ Իսկ հակամակեդոնական դիրքորոշում ունեցող հույների առաջնորդ Դեմոսթենեսը մեղադրվում էր հակառակորդի հետ համագործակցելու և «արևելյան ոսկով» կաշառվելու համար։ Արքաների համար անվայել ու անազնիվ համարվող այս ձեռնարկները նկատի ունի Մակեդոնացին՝ Դարեհին ուղղված նամակի հետևյալ տողերով. «Դուք անազնիվ պատերազմներ եք հրահրում և, թեև զենք ունեք, այնուհանդերձ, դրամով ձեր թշնամիների գլուխներն եք գնում»⁹։

Շեղադիր տրված են տարբեր աղբյուրներից ու հեղինակներից բերված ուղղակի մեջբերումները։

⁸ Պլուտարքոս. Համեմատական կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XXI–XXXV, Պոմպեոս, XXXII. – ՀժՊԲ-1, էջ 231-250, 266-267, Ա. պ. պ. ի. ա. ն. ո. ս., XII, Միհրդատական, 83, 87, 104. – ՀժՊԲ-1, էջ 257, 259-261, Մեմ. ն. ո. ն., Պոնտական Հերակլեայի պատմություն, XV, 46(2), XVI, 55(1). – ՀժՊԲ-1, էջ 264, 265, Դիոն. Կասիոս. Հռոմեական պատմություն, XXXVI, 5(1-2), 14(1-2), 16(1-2), . –ՕԱՀՀՄ, հ. 9, ՀՀԱ, հ. 1, Երևան 1976, էջ 128, 132, 133։

⁹ Ռուտիլիոս, III, 5(16), IV, 1 (12), էջ 290, 311։ Ա. Ր. ի. ա. ն. ո. ս., I, 25, II, 14 (5-6), էջ 46-47, 72, Պլուտարքոս. Համեմատական կենսագրություններ, Դեմոսթենես. XIV, XX, XXIII, XXV. – Երկեր, ռուսերենից թարգմանությունը՝ Հ. Հարոյանի, Երևան 1987, էջ 323, 328-329, 332-333։ Հուստինոսի ու

Պաշտոնապես աստվածացված և հունա-հռոմեական աղբյուրներում իդեալականացված Մակեդոնացու գործունեությունում նման «անազնիվ» դրսևորումներ անմիջականորեն արտահայտված չեն: Ավելին, ի հակադրություն Դարեհի, նա ներկայացվում է որպես ազնիվ պատերազմող: Դա ուղղակիորեն արտահայտված է Արիանոսի հետևյալ տողերում. «Ալեքսանդրի համար ամոթալի է հաղթանակ գողանալը. իրեն պատշաճ է հաղթել բաց մարտում, առանց խորամանկությունների»: Նույն միտումն ենք տեսնում Ռուփոսի մոտ՝ գիշերային գաղտագողի հարձակում առաջարկող գորավարներին ուղղված Մակեդոնացու հետևյալ խոսքում. «Դուք ինձ խորհուրդ եք տալիս գործել որպես ավազակ և գող. սրանց մտքինը միայն խաբեություն է»¹⁰:

Իրականում Մակեդոնացին լայնորեն կիրառել է իր իսկ կողմից անազնիվ համարվող, մարտի դաշտից դուրս վարվող ամենատարբեր խորամանկություններ ու խարդավանքներ: Այդ մասին ուղղակի խոսվում է Կեղծ-Կալիսթենեսի կամ Ալեքսանդրի վիպականացված պատմության արևելյան տարբերակներում, որոնց համաձայն՝ Մակեդոնացու և Դարեհի դավաճան գինակիցների միջև դեռևս պատերազմի սկզբից գաղտնի կայացել են տարբեր դավաղիր գործարքներ: Սա հավանաբար պարտված իրանական կողմի հազվադեպ պահպանված աղբյուրների արձագանքն է: Նույն արձագանքն ենք տեսնում նաև սասանյան աղբյուրներում, որոնց համաձայն՝ Մակեդոնացին Իրանշահի առաջնորդների մեջ սերմանում էր չարություն և թշնամություն: Հավանաբար այս արձագանքն է արտահայտվել Մակեդոնացու գաղտնի գործարքների մասին գրող արաբ հեղինակների մոտ, որոնք, ինչպես նույն պատմությանը անդրադարձած Դինավարին, ըստ ամենայնի օգտվել են վաղ իրանական աղբյուրներից¹¹:

Հակառակորդի թիկունքում սադրիչ, քայքայիչ գործունեություն ծավալելու առավել մեծ հնարավորություն ունեն հելլենական կողմը և հատկապես Փիլիպպոսն ու Մակեդոնացին, որոնց ժամանակ աքեմենյան բանակում մեծ թիվ են կազմել հունյն վարձկանները, իսկ հունյն գորավարները հայտնվել էին հրամանատարական ամենաբարձր աստիճաններին: Դարեհի պալատականների անվստահությունն այնքան մեծ էր նրանց նկատմամբ, որ Իսոսի ճակատամարտից առաջ Դարեհից պահանջում էին ամբողջությամբ ոչնչացնել նրան դավաճանելու և Մակեդոնացուն ծառայելու մեջ կասկածվող հունյն վարձկաններին¹²:

Միանգամայն հնարավոր է, որ Ք.ա. 338-336 թվերին աքեմենյան արքունիքում բռնկված դավադրությունը, որին զոհ գնացին Արտաքսերքսեսը, նրան փոխարինած որդին՝ Արսեսը, և ողջ թագավորական տոհմը, կազմակերպվել էր Փիլիպպոս II-ի և պանհելլենիզմի կողմնակիցների կողմից: Այս իրավիճակում է, որ գահն անցնում է Աքեմենյան տոհմի մեկ այլ ճյուղի ներկայացուցիչ Դարեհ III-ին, որը հազիվ է փրկվում նույն դավադրությունից¹³: Հենց այս ժամանակահատվածում Մակեդոնիան հասցրեց իր գերիշխանության տակ միավորել հելլենական աշխարհի մեծ մասը և ներխուժել Արիական տիրապետության տակ գտնվող Փոքր Ասիա (Ք.ա. 336):

Մակեդոնացիների ձեռնարկած դավադրությունների արդյունք կարող էին լինել նաև հետևյալ իրադարձությունները:

Երբ Փիլիպպոսի զորքերը մտել էին Փոքր Ասիա, անսպասելի մահանում է աքեմենյան բանակի հեղինակավոր ու փորձառու հունյն գորավար, Եգիպտոսի զրավման գործում առաջնային դեր կատարած, և որպես պարգևատրում՝ Փոքր Ասիայի արևմուտքի զորքերի գլխավոր հրամանատար

Դիոդորոսի նույն կարգի վկայությունների մասին տես նաև ը . Γ . Γ α φ υ ρ ο β , Δ . II . Ա u 6 y k u g u c , c 84-85:

¹⁰ Ռ ո ս փ ո ս , IV, 13(4-10), էջ 353: Ա ռ Ի ա ն ո ս , III, 10(1-2), էջ 99-100:

¹¹ E . Յ . Б е р т е л ь с . Роман об Александре ... , с. 12, 13, 17, 19-20, 59:

¹² Ռ ո ս փ ո ս , III, 8(3-4), էջ 294:

¹³ Դ ի ո դ ո ռ ո ս . Ս ի կ ի լ ի ա յ ի . Պատմական գրադարան, XVII, 5(3-6). - ՕԱՀՀՄ, հ. 14, ՀՀԱ, հ. 2, Երևան 1985, էջ 78::

նշանակված Մենթոր Հոդոսցին: Նրան փոխարինած եղբայրը՝ Մեմնոնը, որը նաև աքեմենյան միջերկրածովյան նավատորմի գլխավոր հրամանատարն էր, Փոքր Ասիա ներխուժած Ալեքսանդրին որպես հակաքայլ՝ Հունաստան գրոհելու ժամանակ նույնպես անսպասելի մահանում է (Ք.ա. 333)¹⁴: Մակեդոնացին առաջին հերթին հենց այս զորավարից էր սպասում «անթիվ գլխացավանքներ ու դժվարություններ», որի մահից հետո հատկապես «ամրապնդվեց երկրի խորքը արշավելու» նրա մտադրությունը¹⁵: Հակառակորդին հիանալի ճանաչող այդ փորձված զորավարների կորուստը այսպիսի վճռական պահերին դժվար թե պատահական լիներ: Եթե արքաների երկկողմանի սպանությունները դարձել էին հաճախակի իրագործելի, ապա շատ ավելի հեշտ ու նվազ ծախսատար կարող էին լինել նրանցից անհամեմատ ավելի թույլ պաշտպանվածություն ունեցող զորավարների սպանությունները:

Ներկայացված տվյալներից ակնհայտ է, որ տարբեր խարդավանքների ու դավադրությունների տևական շրջապտույտի մեջ ընկած Աքեմենյան տերությունն ու արքունիքը գործնականում կաթվածահար էին դեռևս Փիլիպպոսի օրոք: Դարեհ Վերջինը չէր կարող հասցնել էական շտկումներ մտցնել ծայրահեղ քայքայված և լարված ներքին ու արտաքին իրավիճակում: Նրա գահակալությունից դեռևս մի քանի ամիս առաջ մակեդոնական 10000-ոց առաջապահ զորամասը ներխուժել էր Փոքր Ասիա: Դիոդորոսի համաձայն՝ գահը նոր ստանձնած Դարեհը «մտահոգված էր Մակեդոնիայի հետ վերահաս պատերազմը կանխելու» հարցով: Դրան զուգահեռ նա զբաղված էր Եգիպտոսում բռնկված ապստամբության ճնշմամբ¹⁶: Երբ սպանվեց Փիլիպպոսը, Դարեհը, որը, ինչպես համոզված էր Մակեդոնացին, հավանաբար իսկապես այս դավադրության նախաձեռնողն էր, Դիոդորոսի համաձայն՝ «արհամարհելով Ալեքսանդրի երիտասարդ տարիքը, ազատվեց տազնապից»¹⁷: Բայց դա երկար չտևեց, քանի որ Մակեդոնացին արագ և վճռական գործողություններով նորից Մակեդոնիայի գերիշխանությունը հաստատեց հելլենական աշխարհի մեծ մասի վրա և Դարեհի դեմ պատերազմը սկսեց նրա և իր գահակալության երկրորդ տարում:

Բ

Գրանիկոսի ճակատամարտը և Մակեդոնացու ռազմավարությունը Փոքր Ասիայում

Փոքր Ասիա ներխուժած Մակեդոնացու գլխավոր խաղաթուղթն անկասկած եղել է վաղուց աքեմենյան լուծը թոթափելու պայքար մղող և արևմտյան հարևանների միջամտությանը սպասող տարածաշրջանի գործոնը: 334 թ. մայիսին Գրանիկոս գետի մոտ տեղի ունեցած առաջին ճակատամարտի վերաբերյալ նկարագրություններում հին հեղինակները համաձայնում են նրանում, որ մարտի ընթացքը գլխավորապես պայմանավորում են Մակեդոնացու անձնական «քաջագործությամբ»՝ նրան համարելով «ձեռքբերված հաղթանակի գլխավոր պատճառը»¹⁸: Բայց առանցքային հարցերում առկա են էական տարբերություններ: Օրինակ՝ Արիանոսի ու Պլուտարքոսի համաձայն՝ մարտը սկսվում է երեկոյան, մակեդոնացիները մեծ դժվարությամբ են անցնում Գրանիկոսը, իսկ ըստ Դիոդորոսի՝ այն տեղի է ունենում վաղ առավոտյան, և Ալեքսանդրը առանց խոչընդոտի հասցնում է իր զորքը գասավորել մյուս ափին: Ճակատամարտի հետագա ընթացքին վերաբերող հաղորդումները նույնպես չեն համաձայնում միմյանց: Մեծ է անհամապատասխանությունը հատկապես աքեմենյան բանակի թվաքանակի հարցում: Այն 40000-ից

¹⁴ А . М . Д а м г а м а е в . Политическая история Ахеменидской державы, М., 1985, с. 252, 253, 257, 259, 260, Ա Ր Ի ա ն ո ս , II, 1(1-3), էջ 53:

¹⁵ Պ լ ու տ ա Ր Ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XVIII. - Երկեր, էջ 61:

¹⁶ А . М . Д а м г а м а е в , указ. соч., с. 255, 257:

¹⁷ Դ ի ո դ ո Ր ո ս , XVII, 7(1-2), էջ 79:

ուռճացվելով՝ հասցվում է 600000-ի: Համեմատաբար համաձայնութուն կա մակեդոնական բանակի քանակի դեպքում, որը 35000-ից հասցվում է մինչև 48000-ի¹⁹ և ամեն դեպքում զիջում է արեմենյան բանակին: Այս էական անհամաձայնութունները թույլ չեն տալիս հավանականությունը մոտ որևէ պատկերացում կազմել Գրանիկոսի ճակատամարտի իրական ընթացքի վերաբերյալ: Հին հեղինակները, հավանաբար չունենալով անհրաժեշտ աղբյուրներ, այս ճակատամարտի ընթացքը նկարագրել են հիմնականում իրենց երևակայությամբ՝ աշխատելով շարադրել հնարավորին չափ հետաքրքրաշարժ պատմություն՝ շեշտը դնելով Մակեդոնացու փառաբանության և նրան ձեռքբերված հաղթանակի գլխավոր հերոս ներկայացնելու վրա: Տվյալ դեպքում կողմնակալ, թերի ու հակասական նկարագրություններով մեզ հայտնի Գրանիկոսի ճակատամարտի վերաբերյալ թերևս ավելի իրական պատկերացում կարելի է կազմել՝ հետագա իրադարձությունների ընթացքին հետևելով:

Գրանիկոսից հետո Փոքր Ասիայում Մակեդոնացին հիմնականում «նվաճում» էր միայն այն քաղաքները, որտեղ նրան հրավիրում էին, կամ որոնց մեջ հայտնվում էին դավաճաններ: Դա միանգամայն ակնհայտ է Մինդոսի գրավման դեպքում: Սկզբում մինդոսցիները խոստանում են հանձնվել, բայց երբ Ալեքսանդրը հասնում է այդ քաղաքը, սրանք ինչ-որ պատճառով հրաժարվում են իրենց մտադրությունից: Անհաջող փորձից հետո Ալեքսանդրն ուղղակի հեռանում է Մինդոսից, քանի որ Արիանոսի համաձայն՝ «Հույս ուներ քաղաքը գրավել ոչ թե գրոհով, այլ դավաճանությամբ»: Իսկ Սիրիոս բերդի վրա գնալիս, երբ Մակեդոնացուն հայտնում են, որ վերջիններս չեն պատրաստվում հանձնվել, նա վերադառնում է կես ճանապարհից: Նույն ակնկալիքով Ալեքսանդրը երկար պաշարման տպավորություն թողնելու նպատակով բանակում է Հալիկաոնասի մոտ, բայց քանի որ կամովին հանձնվելու պատրաստակամություն չի հայտնվում, նա բազմիցս փորձում է այն գրավել: Դա նրան այդպես էլ չի հաջողվում, քանի որ Հալիկաոնասցիք, սպառելով պահեստային զինամթերքն ու պարենը, իրենք են դադարեցնում դիմադրությունը և այրելով քաղաքը՝ հեռանում:²⁰:

Փոքր Ասիայի բերդաքաղաքների ու երկրամասերի մեծ մասը Ալեքսանդրին են հնազանդվում կամովին: Դավաճանության համար որպես վարձատրություն՝ դրանք նոր տիրակալի հրամանով թողնվում են նախկին կառավարիչների իշխանության տակ: Այս փուլում Մակեդոնացու դրսևորած ռազմավարական տաղանդի վերաբերյալ ավելի ակնհայտ պատկերացում կարելի է կազմել ծովում ձեռնարկած քայլերից: Նրա նավատորմը (160 նավ) գրեթե կրկնակի զիջում էր արեմենյաններին (300 նավ): Այս իրավիճակում Մակեդոնացին ոչ միայն մերժում է բաց ծովում ճակատամարտի դուրս գալու՝ իր գլխավոր զորահրամանատար Պարմենիոնի առաջարկը, այլև հիմնականում ափամերձ մասերում պատսպարվող նավատորմն ընդհանրապես վերադարձնում է Հելլադա՝ Միջերկրական ծովի արևելյան մասը ամբողջովին զիջելով Դարեհին: Այդպիսով նա ոչ միայն ապահովում է իր թիկունքը արեմենյան նավատորմի գրոհից, այլ ընդհանրապես հրաժարվելով ծովում «զլուխ դնել» Դարեհի հետ՝ հիմնական ուժերը կենտրոնացնում է իրեն դաշնակից ցամաքի վրա: Հետագայում, հատկապես Իսոսի հաղթանակից հետո, ցամաքային հաղորդակցությունից զրկված արեմենյան նավատորմը, հայտնվելով անելանելի վիճակում, ստիպված մեծամասամբ հանձնվում է Մակեդոնացուն և արդեն կռվում նրա կողմում²¹: Այդպիսով Մակեդոնացին ոչ միայն առանց լուրջ մարտերի լիակատար հաղթանակ է տանում ծովում, այլև տիրում և իր ծառայությունն է ենթարկում արեմենյան նավատորմի մեծ մասը:

Գրանիկոսի ճակատամարտում հայկական զորքերի մասնակցությունը որևէ աղբյուրում չի հիշատակվում: Արեմենյան բանակում գտնվող էթնիկ զորամիավորումների մասին խոսում է միայն

¹⁸ Դ ի ո զ ո Ր ո ս , XVII, 21(4), էջ 82:.

¹⁹ Կողմերի թվաքանակների վերաբերյալ ընդհանրացված տե՛ս Б . Г . Г а ф у р о в , Д . И . Ц у б у к у г у с , указ. соч., с.98-99, 118:

²⁰ Ա Ր Ի ա ն ո ս , I, 17-29, II, 4-5, էջ 34-52, 57-59:

²¹ Ռ ու փ ո ս , III, 1(19-21), IV, 1(36-37), 5(14) էջ 281, 315, 328, Ա Ր Ի ա ն ո ս , I, 18(4-9), 19(3, 7-11), 20(1), II, 2(3-5), 17, 20-23, 24(1-), III, 6(3), էջ 36-39, 54-55, 76, 79-85, 94:

Դիոդորոսը: Դրանք փոքրասիական երկրների, պարսկական, մարական, բակտրիական, Հյուսիսային և Հուսիս արևելյան վարձկաններն էին: Բայց Հայերի մասնակցությունը Հարցը այս ճակատամարտին վերջնականապես լուծված չի կարելի համարել, քանի որ Դիոդորոսը, առանց էթնիկ պատկանելությունը նշելու, խոսում է նաև աքեմենյան բանակի կենտրոնը գրավող «մյուս ազգերի հեծյալների» մասին, «որոնք մեծաթիվ էին և ընտիր իրենց արիությունը»²²:

Գ

Մակեդոնացու բանակի քանակությունը մասին

Աքեմենյան բանակի թվաքանակի դեպքում խիստ ուռնացված թվերը ակնհայտ է հետազոտողների համար, բայց հաշվի չի առնվել, որ դրան զուգահեռ խիստ նվազեցված կարող է լինել մակեդոնական բանակի թվաքանակը, որն ըստ Հուսիս-Հուսիսային աղբյուրների՝ երեք գլխավոր ճակատամարտերի ժամանակ իբր չի գերազանցել 50000-ը: Այս առումով անհրաժեշտ է նկատել, որ հիշյալ քանակությունը համապատասխանում է դեռևս Փիլիպպոսի ժամանակ Մակեդոնիայի մշտական բանակի թվաքանակին, որն ըստ Դիոդորոսի (XVI, 85)՝ 33000 էր, իսկ ըստ Ֆրոնտինի (IV, 2, 6)՝ 40000²³: Սա ենթադրել է տալիս, որ արևելյան արշավանքի դուրս բերված Մակեդոնացու ողջ բանակի հաղորդվող թվաքանակները իրականում արտահայտում են միայն մակեդոնական մշտական բանակի քանակությունը: Դեռևս պատերազմի սկզբին այս բանակի՝ հաղորդվող քանակներից անհամեմատ ավելի մեծ լինելն է վկայում, օրինակ, երկիրը այրելով նահանջելու, Դարեհի գործարար Մեմոնի առաջարկը²⁴, ինչին ընդհանրապես դիմում են ուժերի մեծ տարբերության դեպքում: Կան այսպես ենթադրելու շատ ավելի անմիջական և ուղղակի տվյալներ: Հուստինոսի համաձայն (IX, 5, 6-7)՝ բացի մակեդոնական և հպատակեցված ժողովուրդների զորքերը, Փիլիպպոսին էր տրամադրված նաև Հունական 215000-անոց զորքը²⁵: Մակեդոնացին Հուսիսային նկատմամբ ձեռք էր բերել շատ ավելի մեծ իրավունքներ՝ քան հայրը, և իր ձեռքի տակ կարող էր ունենալ նույն Հունական ուժերը, հետևաբար շատ ավելի մեծ բանակ, քան ասվում է մեզ հասած աղբյուրներում: Բացի այդ, մակեդոնացիները Իսոսի ճակատամարտից առաջ նվաճել էին ողջ Փոքր Ասիան, իսկ Գավգամելայից առաջ՝ Արևելյան Միջերկրային ու Եգիպտոսը: Այս մարդաշատ և հարուստ երկրամասերը, որոնցում ծագած հաճախակի ապստամբությունները դժվարություն էին ճնշվում աքեմենյանների կողմից, ունեին զինական զգալի ուժեր, որոնք հատկացվել են այստեղ որպես ազատարար դիտվող Մակեդոնացուն: Թեև ըստ Ռուփոսի՝ «նվաճված ցեղերի ռազմիկների հանդեպ ավելի քիչ վստահություն կար, քան յուրայինների», բայց դա այնքան էլ չի անհանգստացրել Մակեդոնացուն, քանի որ նա իր բանակը համարել է նույնիսկ Դարեհի գերված կամ իրեն հանձնված զինվորներով²⁶: Բայց Մակեդոնացին գլխավոր համարումները ստացել է հայրենիքից: Ռուփոսը հայտնում է, որ նա Իսոսի ճակատամարտի նախօրյակին «ամեն կողմից զորքեր է հավաքում», բայց դրանց քանակները չի նշում: Այդ մասին խոսում է Արիանոսը, ըստ որի՝ Իսոսի համարումը կազմել է ընդամենը 3650, իսկ Գավգամելայում՝ 4900 զինվոր²⁷: Սրանք հավանաբար ճշգրտություն տալով թվերը ստեղծելու նպատակ հետապնդող, հավաստիությունը առումով շատ կասկածելի թվաքանակներ են, քանի որ Մակեդոնացու ծավալուն նվաճումներով

²² Դիոդորոս, XVII, 19-21, էջ 80-82::

²³ Б. Г. Гафуров, Д. И. Цубыкугус, указ. соч., с.28:

²⁴ Արիանոս, I, 12, էջ 28:

²⁵ Гафуров, Д. И. Цубыкугус, указ. соч., с. 63:

²⁶ Ռուփոս, IV, 5(18), էջ 329, Արիանոս, I, 19(6), II, 14(7), էջ 38, 72

²⁷ Ռուփոս, III, 1(1, 9), 9(9), IV, 6(31), էջ 279, 280 298, 333, Արիանոս, I, 29(4), II, 20(5), III, 5(1), էջ 51, 79, 93

ողևորված և նրան «բազմաթիվ դեսպանութիւններ» ուղարկող Հելլենական աշխարհը կարող էր ուղարկել անհամեմատ ավելին: Իսոսի և Գալիզամելայի ճակատամարտերին մասնակից մակեդոնական բանակի թվաքանակը Ռուփոսը չի հայտնում, բայց նրա համաձայն՝ Հնդկաստան արշավելիս Մակեդոնացին ուներ 120000-անոց բանակ²⁸: Սա այն դեպքում, երբ գլխավոր ճակատամարտերն արդեն ետևում էին, իսկ անմիջապես Աքեմենյան տիրապետութեան դեմ պատերազմը՝ հաղթանակով ավարտված: Բայց պետք է ակնկալել, որ պատերազմի գլխավոր փուլում Մակեդոնացին ունեցել է շատ ավելի մեծ բանակ, քան հետագայում: Այս տվյալները նկատի առնելով՝ կարելի է ավելի հավաստի համարել Ալեքսանդրի պատմութեան վիպականացված տարբերակներից հայտնի այն տեղեկությունը, ըստ որի Գալիզամելայի ճակատամարտից առաջ Մակեդոնացին Հունաստանից ստացել է 175000 համալրում²⁹: Հնարավոր է, որ չափազանցված են նաև այս թվերը, բայց հավանաբար շատ ավելի քիչ, քան Մակեդոնացու զորաքանակի նվազեցման դեպքում: Բնական է սպասել, որ ժամանակի ամենահզոր և ամենաընդարձակ տերութեան դեմ պատերազմի դուրս եկած Մակեդոնացին պետք է ձգտեր դուրս բերել Հնարավորին չափ մեծ բանակ: Բայց ներկայացված տվյալների համաձայն՝ նա Աքեմենյան տերութեան դեմ պատերազմում է իր տրամադրութեան տակ եղած ուժերին զգալիորեն զիջող բանակով:

Մակեդոնական բանակը Հնարավորին չափ փոքրաքանակ ցույց տալու մոտեցումները կարող էին լինել ոչ միայն կողմնակալութեան, այլև Մակեդոնացու վարած քարոզչական ռազմավարութեան արգասիք: Դա կարող էր հետևել այն նպատակը, որ հակառակորդը անակնկալի գար՝ իր առջև տեսնելով շատ ավելի զորք, քան տեղեկացել էր: Ավելի որոշակի է այս ապատեղեկատվութեան մյուս նպատակը՝ այն անհրաժեշտ էր հակառակորդի բազմակի անգամ գերազանցող բանակներին աստվածային նախախնամութեամբ, ռազմավարական տաղանդով և անձնական քաջութեամբ պարտութեան մատնող Մակեդոնացու «անհաղթ պատերազմողի» համբավի ձեռքբերման համար, ինչը Ռուփոսը համարում է այս պատերազմի «կարևորագույն գրավականը»³⁰: Բացի այս, անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Մակեդոնացու պատմութիւնն ու նրան վերաբերող հիմնական տվյալները գլխավորապես ավանդել են Հուլյն և Հռոմեացի պատմագիրները, որոնք, որքան էլ անաչառ լինեին, բնականաբար ունեցել են հելլենամետ և հակաաքեմենյան կողմնորոշում, ինչը հաճախ թելադրել է իրադարձութիւնների միակողմանի մեկնաբանութիւն: Այս հեղինակներն ամեն առիթով ընդգծում են մակեդոնական բանակի բարձր պատրաստվածութիւնն ու մարտունակութիւնը և ընդհակառակը՝ աքեմենյան կողմի անկազմակերպվածութիւնն ու բարոյալքվածութիւնը: Տրամաբանութիւնից դուրս՝ հօգուտ հելլենների ուժացում են կողմերի զինական հարաբերակցութիւնը և ընդհանրապես չափազանցում դեպքերի նշանակութիւնը: Հակառակորդի կողմում որպես քաջ և մարտունակ համարում են հելլենական վարձկաններին, իսկ հմուտ զորավարներ՝ հելլենական ծագում, հելլենամետ մոտեցում ունեցող կամ աքեմենյաններին դավաճանած անձնավորութիւններին: Ընդհանուր առմամբ, բացի որոշ բացառութիւնները, այս թեմային վերաբերող պատմութիւնները թելադրված են պաշտոնապես աստվածացված Ալեքսանդրի և հելլենական գեներալները ու քաղաքակրթութեան փառաբանութեան մոլուցքով: Հասկանալի է, որ շատ զգուշորեն պետք է վերաբերվել նման աղբյուրներին, որոնցում հաճախ զիտակցված անտեսվել են կարևոր, վճռական նշանակութիւն ունեցած շատ մանրամասներ, և անձանաչելիորեն խեղաթյուրվել պատմական իրողութիւնները: Եթե վերոհիշյալ օրինակներում նման կողմնակալութիւն դրսևորեին Քսենոփոնը կամ Խորենացին և չխոսեին պատերազմից առաջ կայացած գաղտնի պայմանավորվածութիւնների մասին, ապա կստացվեր, որ կողմերից մեկը փոքրաքանակ զորքով հաղթել է քանակով մի քանի անգամ

²⁸ Ռ ու փ ո ս, VIII, 5(4), էջ 502:

²⁹ Կ ա լ ի ս թ է ն է ս - Կ է դ ծ . Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացու, էջ 162:

³⁰ Ռ ու փ ո ս, V, 13(14), էջ 404:

գերազանցող հակառակորդին: Այսինքն՝ կունենայինք ներկայացվող իրադարձությունների իրական ընթացքից շատ հեռու պատկերացում: Նման մանրամասներն են, որ հաճախ բացակայում են հատկապես հունա-հռոմեական հեղինակների մոտ և հատկապես Մակեդոնացու վերաբերյալ պատմություններում: Դրանցից հավաստի տվյալները հնարավոր է տարբերակել միայն այլ, անկախ աղբյուրների ու տվյալների հետ համադրությամբ: Պատմական իրողություններն ըստ երևույթին ավելի շատ պահպանվել են ոչ թե նշանակալի իրադարձությունների, հատկապես ճակատամարտերի նկարագրություններում, այլ շարքային, ոչ այնքան առաջնային իրադարձություններում կամ չգիտակցված նշանակություններում, որոնց դեպքում համեմատաբար նվազում են հնարելու, տվյալները ազավաղելու և ուռճացնելու մոտեցումները:

Դ

333 թ. նոյեմբեր. Իսոսի ճակատամարտը

Հունա-հռոմեական հեղինակների համաձայն՝ հելլենական աշխարհը Մակեդոնիայի գերիշխանության տակ միավորած Փլիլպպոսը, այնուհետև նրան փոխարինած որդին՝ Ալեքսանդրը, նախապես ծրագրել էին նվաճել միայն Փոքր Ասիայի հունաբնակ, հիմնականում ասիամերձ երկրամասերը կամ առավելագույնը հելլենական քաղաքակրթության ազդեցության ոլորտում գտնվող ողջ փոքրասիական տարածաշրջանը: Մակեդոնացու նվաճողական նկրտումները ընդլայնվել և «երկրի խորքը արչավելու» նրա մտադրությունը ամրապնդվել է Փոքր Ասիայում պատերազմը շահելուց հետո միայն³¹:

Գրանիկոսում հիմնականում փոքրասիական ուժերով կազմված աքեմենյան բանակին հաղթելուց, այնուհետև իր առջև դնելով բացած ողջ Փոքր Ասիան առանց նշանակալի դիմադրության նվաճելուց հետո Իսոսում Մակեդոնացին պետք է փոխեր իր մարտավարությունը, քանի որ այստեղ նրա դեմ էր դուրս բերվել բուն արիական բանակը՝ իր հիմնական կազմով ու զորությամբ: Այդ բանակի զորաշարը, էթնիկ զորամասերի կազմը պարզելու համար անհրաժեշտ է հնարավորին չափ խորը պատկերացում կազմել Աքեմենյան տիրապետության բնույթի, կառավարման համակարգի, ներքաղաքական և ներէթնիկ իրավիճակի մասին: Սրանք առանցքային հարցեր են, որոնք անհրաժեշտ ուղղորդության չեն արժանացել ուսումնասիրողների կողմից, բայց մեր կարծիքով մեծ կարևորություն են ունեցել այս պատերազմում և առաջնային հետաքրքրություն ներկայացրել Մակեդոնացու ու նրա ստրատեգների համար: Այս հարցերին մենք այլ ուսումնասիրությունում առավել հանգամանալի անդրադարձել ենք³²: Այդ մասին այստեղ սեղմ կասվի հետևյալը:

Արիանոսի համաձայն՝ Աքեմենյան տիրապետության ժողովուրդները ենթարկվում էին ոչ միայն պարսիկներին, այլև մարերին: Այս տերությունների կառույցը նույն ձևով է պատկերացնում նաև Ռուփոսը, ըստ որի՝ Կյուրոս Մեծը այս երկու ժողովուրդների արքան էր: Նույն ժողովուրդների գերիշխանության ներքո գտնվող միավոր է պատկերացնում Քսենոփոնը դեռևս մարական արքայատոհմի գլխավորած տիրապետությունը³³: Բայց հին հեղինակների մեծ մասը և ժամանակակից պատմաբանները այս տերությունները համարում են սոսկ մարական կամ պարսկական կայսրություն: Իրականում դրանք ոչ միայն Մարաստանի ու Պարսքի, այլև Հայաստանի ռազմական ուժերով ու այս երկրների գլխավորությամբ ստեղծված, բազմաթիվ էթնիկ երկրներ ընդգրկող դաշնային տերություններ էին: Դրանցում թե՛ իշխանությունը, թե՛ տարածքը գահային աստիճանակարգով

³¹ Դ ի ո ղ ո Ր ո ս , XVI, 91(2), էջ 77, Պ Լ ու տ ա ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր. XVIII. - Երկեր, էջ 61:
³² Տե՛ս Մ. Օ հ ա ն յ ա ն . Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, ՊԲՀ, 2001, N 2, էջ 207-235:
³³ Ա Ր Ի ա ն ո ս , II, 7(6), էջ 62, Ռ ու փ ո ս , VII, 8(18) էջ 476, Կյուրոպեդիա, I, 5(3), IV, 2(8), էջ 35, 141:

բաժանված էին արիական այս 3 գլխավորող երկրների ու դրանց թագավորների միջև: Սրանք իրենց հերթին գտնվում էին գերագահ արքայից արքայի գերիշխանությունների, որը հաճախ գուգահեռաբար նաև իր բուն երկրի թագավորն էր: Աքեմենյան տերությունը նախորդ՝ մարական արքայատոհմի գլխավորած նույն դաշնային տիրապետությունն էր, որում տեղի էր ունեցել գերագահության և առաջին գահի փոփոխություն՝ այն մարական արքայատոհմից և Մարաստանից անցել էր ազգակից պարսկական արքայատոհմին և Պարսքին: Արիական դաշնության այս կառույցով ու կառավարման համակարգով էր ուղղակիորեն պայմանավորված քեմենյան բանակի էթնիկ գործառնների կազմը, շարակարգն ու ղեկավարումը: Էթնիկ հերթականությամբ դասավորության դեպքում առաջին շարքում կանգնել են առաջին գահին տիրող կողմի գործերը, այսինքն պարսկական գործառնները, իսկ երկրորդ և երրորդ շարքերում՝ նույն աստիճանագահները գրավող մարական և հայկական կողմերի գործառնավորումները՝ իրենց տիրակալների գլխավորությամբ: Եթե այդ շարակարգը եղել է ոչ թե հաջորդական, այլ ճակատամարտային, ապա «կենտրոն-ձախ-աջ» դասավորությամբ, գերիշխող կողմի գործերը գլխավորել են կենտրոնական շարայունը, ձախը՝ երկրորդ, իսկ աջը՝ երրորդ գահին տիրող երկրների գործերը: Գահակարգին են համապատասխանել նաև էթնիկ գործառնավորումների քանակությունները: Նույն տվյալների համաձայն՝ գլխավորող 3 երկրների էթնիկ գործառններից ամեն մեկին հետևել են դրանց գերիշխանության ներքո գտնվող երկրների գործերը: Գահակարգը, դրանով թելադրված գորաշարն ու զինաքանակները՝ կողմերի իշխանության աստիճանն ու ռազմաքաղաքական կշիռն արտահայտող, պայմանագրերով հաստատված իրավունք և օրենք էր:

Էթնոգահաշարային ներկայացված բանաձևը, ըստ գահակարգային հերթականության, տեսնում ենք Իսոսի ճակատամարտի նախօրյակին, իսկ ճակատամարտային՝ «կենտրոն-ձախ-աջ» դասավորությամբ՝ Գավգամելայի ճակատամարտում:

Իսոսում արիական բանակի շարակարգի ու էթնիկ կազմի վերաբերյալ առավել մանրամասն տվյալներ հաղորդում է Ռուփոսը: Նրա համաձայն՝ այս ճակատամարտի նախօրյակին Բաբելոնում կայացած գորահանդեսին հետևյալ գորաքանակներով առաջին 3 տեղերը գրավել են պարսիկները՝ 100000, մարերը՝ 60000 և հայերը՝ 47000: Բայց Ռուփոսը պարսիկներից ու մարերից հետո խախտելով զինաքանակային հերթականությունը՝ հիշատակում է ընդամենը 2000 հեծելազոր ունեցող բարկանցիներին, որից հետո նոր հայերին: Այս շեղումը կարելի է մեկնաբանել նրանով, որ բարկանցիները ընդգրկված են եղել մարական բանակի կազմում և այդ պատճառով հիշատակվել են նրանց հետ:

Հայերից հետո Ռուփոսը հիշատակում է նաև վրկանցիներին, տապուրներին ու դերբիկներին³⁴: Այսպիսով, բացի գլխավորող եռյակը, նա քեմենյան բանակի կազմում է թվարկում մերձկասպյան ժողովուրդներին և սրանց հարող միջինասիական դերբիկներին: Այս բանակի ընդհանուր քանակը կազմել է 312000, ինչն անհամադրելի է Արիանոսի նշած 600000 քանակությունը:

Ռուփոսի համաձայն արիական բանակի գերակշիռ մասը՝ 207000-ը, կազմել են պարսկական, մարական և հայկական, այսինքն գլխավորող եռյակի գործառնները: 75000 ընդհանուր գորաքանակ են կազմել մերձկասպյան ժողովուրդների գործերը և միջինասիական դերբիկները, որոնք 30000 հույն վարձկանների հետ կազմել են արիական բանակի մոտ մեկ երրորդը: Այս տվյալների հավաստիությունը հնարավոր է ստուգել միանգամայն այլ՝ անկախ աղբյուրներով: Տարաբնույթ տվյալների համաձայն՝ պատմական Հայաստանը, ինքնուրույն գոյության գրեթե բոլոր փուլերում

³⁴ Ռ ու փ ո ս, III, 2 (1-9), էջ 282: Հայոց գործի այս թվաքանակին վերաբերող ողջ նախադասությունը բացակայում է ռուսերեն և սրանից կատարված հայերեն թարգմանություններից: Այն առկա է ռուսերենին գուգահեռ տրված լատիներեն բնագրում: Այս մասին ավելի հանգամանալից կխոսվի ստորև:

ունեցել է 10000-ին մոտ քանակ կազմող բանակ³⁵: Դա համաձայնում է Իսոսին մասնակից Հայոց 47000-անոց զորաբանակի քանակութեանը, քանի որ նույն տվյալների համաձայն՝ արտաքին պատերազմների է ուղարկվել Հայոց բանակի, հավանաբար նաև մյուս ժողովուրդների զորքերի կեսը: Իրականին մոտ կարելի է համարել նաև Հայոց բանակին 13000-ով գերազանցող մարական և կրկնակի ավելի պարսկական բանակների թվային հարաբերակցությունը, ինչը համարժեք է դրանք ներկայացնող երկրների ավելի մեծ տարածքային ընդգրկմանը, հավանաբար նաև բնակչության քանակին: Բնականին մոտ կարելի է համարել նաև գլխավորող եռյակի զորաբանակներին զգալիորեն զիջող՝ կապիտացիներ և «անհայտ ցեղեր»³⁶ 14200, բարկանցիներ՝ 12000, վրկանցիներ՝ 6000, տապուրներ՝ 1000 քանակությունները: Կասկածելի է դերբեկների բավականին մեծ՝ 42000 զորաքանակը: Սա միջինասիական սկյուլթերին դաշնակից, հավանաբար նաև արյունակից ցեղ էր³⁷, և տվյալ դեպքում հնարավոր է, որ այստեղ խոսքը դերբեկների գլխավորած սկյուլթական հավաքական բանակի մասին է: Չափազանցված կարող է լինել նաև հույն վարձկանների թվաքանակը:

Իսոսում արիական բանակի էթնիկ զորամասերի կազմին ու քանակություններին վերաբերող այս մանրակրկիտ վերլուծությունը կարևոր է հետևյալ առումով: Եթե հաշվի չառնենք ներմուծված հույն վարձկաններին, ապա այս ճակատամարտում Դարեհի բանակի էթնիկ զորամասերի կազմը, քանակային հերթականությունն ու հարաբերակցությունը էականում նույնանում են դեռևս մարերի գերիշխանության շրջանում արիական դաշնային բանակի նույն տվյալներին: Ուղղակի այդ ժամանակներում դեռևս գերիշխանություն չունեցող պարսիկների զորաբանակը այս դեպքում զիջում է մարերին: Այն Քսենոփոնի համաձայն, ունի հետևյալ տեսքը. մարեր՝ 70000, պարսիկներ՝ 31000, հայեր՝ 28000³⁸, կադուսիներ՝ 24000, վրկանցիներ՝ մոտ 3000, սակեր՝ 12000³⁹: Ակնհայտ է, որ ինչպես Ռուփոսի դեպքում, Քսենոփոնը գլխավորող եռյակի՝ պարսիկների, մարերի ու հայերի հետ արիական դաշնային բանակի կազմում հիշատակում է մերձկասպյան ժողովուրդներին՝ վրկանցիներին ու կադուսիներին և սրանց հարող միջինասիական սակերին: Ռուփոսը վերջիններիս փոխարեն հիշատակում է սրանց մերձավոր դերբեկներին, ինչը չի կարելի համարել էական շեղում, քանի որ երկու դեպքում էլ խոսքը գնում է Միջին Ասիայի սկյուլթական ցեղերի մասին:

Մարական գերիշխանության շրջանում արիական նախնական բանակը ձևավորած վերոհիշյալ էթնիկ միավորների առաջնորդներին, ըստ Քսենոփոնի, Կյուրոս Մեծը համարում է «բարեկամ ու դաշնակից», որոնք իրենց «հպատակների նկատմամբ անձնական գերազանցություն» նվաճել էին «իշխելու իրավունք»: Հպատակների նկատմամբ «ուժեղ» լինելու համար նրանց էր վերապահված «գերազանցությունը ռազմարվեստում»: Դրանից հետո էին պահվում հպատակները, որոնք իշխելու իրավունք ձեռք բերածների համար առաջին հերթին պետք է լինեին «աշխատող և հարկատու»⁴⁰: Այսինքն գերիշխող ժողովուրդներին վերապահված էր արիական բանակում մշտական ծառայելու և հիմնական զինուժը ներդնելու իրավունք, ինչը բնականաբար հետևել է նաև հպատակեցված ժողովուրդների հանդեպ գերազանցություն և իշխանություն պահպանելու նպատակ:

³⁵ Հանգամանալից տե՛ս՝ Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, էջ 209-210, 214, 216, 232:

³⁶ Կապիտացիների հետ նույն զորամասում հիշվող այս «անհայտ ցեղերը» հավանաբար Կովկասը բնակեցնող ժողովուրդներն են, որոնց զորքերը հայ պատմագրությունը նույն կապիտացիների հետ ներկայացնում է Հայոց բանակի կազմում («զգօրս Աղուանից և Վրաց, ... Լփինք, Ճիղպք, Կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, ... զզօրս Հոնաց» (Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, մաս 19, էջ 24, 26):

³⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Ա ա մ ց ա մ ա ե Վ, Կառ. սոս., շ. 17, 53:

³⁸ Սա արմենական 24000 և խաղաղական 4000 քանակներ ունեցող բանակների միացյալ քանակն է: Այս ցեղերը, ըստ Քսենոփոնի, թե՛ այս, թե՛ հետագա ժամանակներում հաստատված պայմանագրով կազմել են Հայկական միացյալ բանակը (տե՛ս Ք ս ա ն ո փ ո ն. Կյուրոսպետի, III, 2(23, 24) էջ 113-114, Անաբասիս, IV, 3(3), Երևան, 1970, էջ 89): Մեր տեսակետով արմենները և խաղաղները հանդիսացել են Հայկական գլխավորող ցեղերը (տե՛ս Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին, ՊԲՀ, 2002, N 1, էջ 221-249):

³⁹ Կյուրոսպետի, I, 5(5), II, 1(2, 7), III, 1 (34), 3(1), V, 3(24), էջ 36, 59, 61, 104, 116, 196:

⁴⁰ Կյուրոսպետի, VII, 5(78, 79), էջ 303:

Հիմնականում Հենց այս արտոնյալ ժողովուրդների զորքերն է թվարկում Ռուփոսը Իսոսի մարտադաշտ դուրս բերված արիական բանակի կազմում: Դա, ըստ էության, արիական մասնագիտացված մշտական բանակն էր: Սա կարևոր ճշգրտում է, քանի որ Գավգամելայում մենք տեսնում ենք կազմով ու որակով այլ բանակ, որում, բացի նախորդ ճակատամարտում մեծ կորուստներ կրած այս Հիմնական կազմը, ընդգրկված էին արիական տերուլթյան մեջ ընդգրկված գրեթե մյուս բոլոր մեծ ու փոքր երկրների ու ժողովուրդների զորամասերը:

Այսպիսով, Բաբելոնի զորահանդեսին, գահակարգին Հիմնականում համապատասխանող քանակուլթյուններով ու հերթականությամբ, Ռուփոսը մանրամասն թվում է արիական բանակի էթնիկ զորամասերն ու դրանց քանակուլթյունները: Դրանից անմիջապես հետո տեղի ունեցած Իսոսի ճակատամարտի վերաբերյալ թեև նա կրկնում է, որ արիական բանակը դասավորված էր ըստ ազգերի ու ցեղերի, բայց դրանց ճակատամարտային դասավորության մասին տալիս է շատ թերի և հակասական պատկերացում: Արիանոսը հաստատում է, որ Իսոսում արիական բանակը դասավորված էր «ըստ ցեղերի»⁴¹, բայց դրանց շարակարգի մասին նա նույնպես էական պարզուլթյուն չի մտցնում: Այս հարցի վերաբերյալ կարելի միայն ենթադրել՝ ուղեկցվելով ուղեկցվելով արիական բանակի էթնիկ դասավորության վերոհիշյալ բանաձևով: Դրա համաձայն, առաջին գահը ներկայացնող կողմի, Բաբելոնի զորահանդեսում ամենամեծաքանակ պարսկական զորքերը պետք է գլխավորեին կենտրոնը, երկրորդ գահին տիրող և երկրորդ թվաքանակն ունեցող Մարաստանի զորքերը՝ ձախ թևը, իսկ երրորդ գահին տիրող և երրորդ թվաքանակն ունեցող Հայաստանի բանակը՝ աջ թևը:

Իսոսում արիական բանակի այսպիսի շարակարգի վերաբերյալ առկա տվյալները կարող են հաստատել միայն մարերի վերաբերյալ, որոնք իսկապես, ըստ Ռուփոսի՝ վրկանցիների հետ՝ տեղ են գրավել ձախ թևում⁴²: Բայց սրանք ոչ թե գլխավորել են այս թևը, այլ հաջորդել Դարեհի գլխավորած զորամասին: Ընդհանրապես ճակատամարտերի ժամանակ արիական արքայից արքաները տեղ են գրավել կենտրոնում: Արիանոսի համաձայն նույնպես՝ Իսոսի ու Գավգամելայի ճակատամարտերում Դարեհը տեղ է գրավել կենտրոնում: Բայց ըստ Ռուփոսի, Իսոսում Դարեհը նպատակահարմար է գտել գլխավորել ձախ թևը: Սրանով կարելի է բացատրել այն, որ էթնոգահաշարային բանաձևով ձախ թևը գլխավորելու իրավունքը մարերը զիջել են այս թևն անցած, գահաշարային ավելի բարձր աստիճան ունեցող արքայական զորամասին:

Իսոսում արիական բանակի մյուս թևերի դասավորության վերաբերյալ կարելի է ենթադրել՝ ուղեկցվելով մանրակրկիտ ներկայացվող Գավգամելայի ճակատամարտի շարակարգով (տե՛ս աղյուսակ Դ), որը Հիմնականում համաձայնում է էթնոգահաշարային բանաձևին: Ռուփոսն ու Արիանոսը միմյանց համաձայնելով նշում են, որ արիական բանակի կենտրոնը գլխավորել են պարսկական զորքերը, իսկ աջ թևը՝ Մեծ Հայքի բանակը: Բայց նրանց համաձայն, Գավգամելայում ձախ թևը գլխավորել են բակտրիական զորամասերը⁴³, իսկ էթնոգահաշարային բանաձևով այս թևը պետք է գլխավորեին մարերը: Այս փոփոխությունն ունի իր պատճառը, ինչի մասին կխոսվի ստորև:

Արիական դաշնության ու նրա բանակի հետ կապված այս պարզաբանումներից ու ճշգրտումներից հետո ավելի հեշտ է պատկերացնել Մակեդոնացու ռազմավարական հնարավորությունները: Պետք է ակնկալել, որ նա սողանքներ է փնտրել արիական Հիմնական էթնոմիավորումների, մասնավորապես գլխավորող էթնիկ եռյակի ներքին հակադրություններում: Այս առումով անհրաժեշտ է հիշել, որ պարսիկները գերիշխանության էին հասել՝ ժամանակին այն խլելով մարերից: Բայց այս կորստի հետ մարերը չէին հաշտվել: Նրանք նույնիսկ 7 ամսով վերականգնում են իրենց գերիշխանությունը, երբ համարիական գահին տիրում է մարացի մոզը, որի սպանությունը

⁴¹ Ռ ու փ ո ս, III, 9(1-6) էջ 297-298, Ա ռ ի ա ն ո ս, II, 8(5-8), էջ 63-64:

⁴² Ռ ու փ ո ս, III, 9(3-5), էջ 297-298:

⁴³ Ռ ու փ ո ս, IV 12(6, 12), էջ 350, 351: Ա ռ ի ա ն ո ս, III, 11(3, 5, 7), էջ 101:

բռնկվում է Աքեմենյան տիրապետությունը ցնցած առաջին և ամենահզոր ապստամբությունը (Ք.ա. 522-521): Աքեմենյանների դեմ Մարաստանը Փոքր Ասիայի հետ ապստամբել է նաև Ք.ա. 410 թվին, ինչը դարձավ Բաղկաններում հույների դեմ պատերազմող արքեմենյան բանակի պարտություն պատճառը⁴⁴: Պետք է ակնկալել, որ իրենց երբեմնի գերիշխանությունը վերականգնելու մարերի երազանքը արթնացել է Մակեդոնացու արչավանքի հաջող նախընթացով: Այս առումով անհրաժեշտ է նկատել, որ պարսիկների կողմից մարերից գերիշխանությունը խլելու վերաբերյալ լավ գիտեին նաև այս պատերազմի ժամանակ: Ռուփոսի համաձայն՝ այդ մասին խոսում է Դարեհը Գավգամելայի ճակատամարտից առաջ արտասանած ճառում: Դրա մասին խոսում է նաև Արիանոսը Իսոսի ճակատամարտի նախօրյակին⁴⁵:

Ներկայացվելիք տվյալների քննությունը մեզ հանգեցրել է նրան, որ Մակեդոնացին արիական բանակի ձախ թևը գլխավորող և այս թևի հիմնական զինուժը հանդիսացող մարերի դավաճանությունը վրա է հիմնել Իսոսի ճակատամարտի մարտավարությունը: Այս մասին ուղղակի վկայություններ են պահպանվել Ալեքսանդրի վիպականացված պատմության տարբերակներում: Դրանցում խոսվում է Դարեհին դավաճանած և Մակեդոնացուն հարած, նրան կործանարար պատերազմի մղած և ի վերջո դավադրությունը սպանած բարձրաստիճան պալատականների մասին, որոնք, որոշ, հատկապես արևելյան տարբերակների համաձայն, մար կամ, որ նույնն է՝ համադանցի էին⁴⁶ (Համադան-էկբատանը Մարաստանի մայրաքաղաքն էր): Սրան զուգահեռվում է Պլուտարքոսի այն հաղորդումը, որ Դարեհին «սիրաշահել» և առաջիկա ճակատամարտի հաջողության մեջ հավաստիացրել են նրա երազը մեկնած մոգերը⁴⁷: Իսկ լավ հայտնի է, որ Աքեմենյան տերության մեջ մոգպետությունը պատկանել է մարերին, և Դարեհի կողքին գտնվող բարձրաստիճան մոգերը կարող էին լինել միայն մարեր:

Արիանոսը, առանց ազդու թյուրմտում նշելու, նույնպես խոսում է Կիլիկիայի նեղ կիրճերը մտնելու համար Դարեհին համոզող և այդ կործանարար քայլին ամեն կերպ մղող շողոքորթ պալատականների մասին: Նրա համաձայն Դարեհն ի վերջո «հետևեց վատթարագույն խորհրդին»՝ գնաց մի վայր, «որտեղ ոչ նրա հեծելազորը, ոչ մարդկանց մեծ քանակը իրենց նետերով ու տեղերով չէին կարող մեծ օգուտ բերել»: Հասկանալով, որ ընկել է ծուղակը, Պլուտարքոսի համաձայն «Դարեհը ձգտում էր իր բանակը դուրս բերել կիրճերից և վերադառնալ նախկին ճամբարը: Նա արդեն հասկացել էր, որ սխալ է գործել՝ մտնելով այս խիստ կտրտված տեղանքը, որը սեղմված էր ծովի ու լեռների արանքում»: Այստեղ էլ, Արիանոսի համաձայն, Դարեհն «իր ձեռքով Ալեքսանդրին ու նրա բանակին մատուցեց դյուրին հաղթանակ»⁴⁸:

Չի կարելի համարել, որ Դարեհը այս կործանարար քայլին է գնացել շողոքորթ մոգերի կամ պալատականների չգիտակցված թելադրանքով, քանի որ Արիանոսի համաձայն՝ վերջիններս, Դարեհին ոգևորելով, որ նա «կտրորի մակեդոնական բանակը իր հեծելազորով», ջանք չէին խնայում նրան մղելու ստրատեգիապես կործանարար քայլի՝ գնալ այնտեղ, որտեղ, ըստ Ռուփոսի, Դարեհին որոշել էր սպասել Մակեդոնացին, որի գլխավոր հրամանատար Պարմենիոնը այն համարում էր մակեդոնացիների համար ճակատամարտի ամենահարմար վայրը⁴⁹: Ավելին՝ Մակեդոնացին Դարեհի գործը այս վայրը բերելու համար ձեռնարկել էր հավելյալ խորամանկություն: Նա հանկարծակի «հիվանդանում» է մահամեծ տենդով, ինչը ոչ միայն չի թաքցվում, այլ ցուցադրական աղմկարարությամբ ողբում է ողջ բանակը: Բայց այս մասին լուրերի տարածումը ռազմավարական նպատակներ հետապնդող կեղծիք

⁴⁴ Հ ե Ր Ո Ղ Ո Ս Ս . Պատմություն, III, 65-67, էջ 186, Дамганаев, указ. соч., с.64-100, 201, 204:

⁴⁵ Ռ ո Ւ Փ Ո Ս , IV, 14(23), էջ 360, Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 6(7), էջ 61

⁴⁶ E . Э . Б е р т е л ь с . Роман об Александре ... , с. 12, 17, 19-20, 59, Կ ա լ ի ս թ Ե ն Ե ս - Կ Ե Ղ Ժ . Պատմություն Ալեքսանդրի Մակեդոնացու, էջ 408:

⁴⁷ Պ լ ո Ւ տ ա Ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XVIII. - Երկեր, էջ 62:

⁴⁸ Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 6(4-6), էջ 60-61, Պ լ ո Ւ տ ա Ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XX. - Երկեր, էջ 63:

⁴⁹ Ռ ո Ւ Փ Ո Ս , III, 7(7-10), 8(19), էջ 293, 296, Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 6(4-5), էջ 60:

կամ ապատեղեկատվութիւնն էր: Արիանոսի համաձայն՝ «Դարեհին դա մոլորութեան մեջ գցեց»: Իսկ ըստ Ռոնփոսի՝ նա, լսելով այս լուրը, մեծ արագութեամբ անցնում է Եփրատը և մտնում Կիլիկիայի կիրճերը, որտեղ իր գործով և հենց այստեղ ճակատամարտելու համար համապատասխան պատրաստութիւններ տեսած՝ նրան էր սպասում «ուժեղ ներգործող» դեղով իբր «նախկին ուժը»⁵⁰ 3 օրից վերականգնած, միանգամայն առողջ Ալեքսանդրը: Այստեղ Դարեհը հասկանում է, որ Մակեդոնացին «խաբում է իր զինվորներին՝ հիվանդ ձևանալով», բայց իրականում խաբված էր ինքը⁵⁰:

Այսպիսով, հունա-հռոմեական աղբյուրները և Ալեքսանդրի վիպականացված պատմութեան տարբերակները, միմյանց համաձայնելով, վկայում են, որ Մակեդոնացին Դարեհի շտաբում հավաքագրել է որոշ, հատկապես մար աստիճանավորների և համագործակցել նրանց հետ՝ Դարեհին մարտավարական կործանարար քայլի մղելու նպատակով: Ինչ վերաբերում է հունա-հռոմեական աղբյուրներում այս դավաճանութեան վերաբերյալ սուղ հաղորդումներին, ապա այն կարող էր լինել առաջիկա դավադիր գործարքները գաղտնի պահելու պահանջի հետևանք: Բացի դա, այն կարող էր վնասել Մակեդոնացու քարոզչական ռազմավարութեանում կարևոր տեղ գրավող ազնիվ պատերազմողի վարկին: Բայց ինչպես տեսնում ենք, դրանք այնուամենայնիվ որոշ չափով արտահայտվել են արևմտյան պատմագրական աղբյուրներում:

Մարերի դավաճանութեան գործոնը Մակեդոնացին առավելագույնս օգտագործել է հատկապես ճակատամարտի ժամանակ: Իսոսում արիական բանակի ձախ թևը, որտեղ գտնվել և այն հավանաբար գլխավորել են մարերը, առաջինը փախուստի դիմեց, ինչից հետո Դարեհի զորքը ջախջախիչ պարտութիւն կրեց: Արիանոսի հետևյալ հաղորդումից հետևում է, որ Մակեդոնացին այս թևի արագ փախուստին տեղյակ էր նախօրոք, և ըստ ամենայնի դա տեղի է ունեցել փոխադարձ պայմանավորվածութեամբ. «Ստացվեց այնպես, ինչպես Ալեքսանդրը ենթադրում էր: Հենց բանը հասավ ձեռնամարտին, պարսկական զորքի ձախ թևը դիմեց փախուստի»⁵¹:

Թե՛ Գրանիկոսի, թե՛ Իսոսի և թե՛ Գավգամելայի ճակատամարտերում արիական զորքերը այսպես արագ և դյուրին փախուստի չեն դիմում: Նրանք մարտնչում են անձնազոհ և աննահանջ, քանի դեռ արքայից արքան իրենց կողքին է: Միայն նրա փախուստից հետո է, որ գլխավոր հրամանատարից զրկված բանակը դառնում է անկառավար, սկսվում է ընդհանուր խառնաշփոթ, որին կարող է հետևել ոչ միայն փախուստ, այլև կանոնավոր նահանջ: Բայց այս դեպքում ձախ թևը ոչ թե նահանջում, այլ անմիջապես դիմում է խուճապահար փախուստի հենց մարտի սկզբում, երբ մյուս թևերը գերակշռութիւնն ունեին հակառակորդի նկատմամբ, իսկ թագավորը գտնվում էր իր տեղում:

Շատ ավելի ակնհայտ է մարերի դավաճանութիւնը վկայող նաև հետևյալ փաստարկը: Եթե Իսոսի ճակատամարտում պարսիկներից հետո զորաբանակով երկրորդը հանդիսացող մարերը ունեին 60000-անոց բանակ, ապա Գավգամելայում բուն Մարաստանի զորքերի մասին ոչ մի հեղինակի մոտ չի խոսվում: Այդ ճակատամարտին հիշվող մարերը իրականում Փոքր Մարաստանի մարերն են, որոնց սատրապը, Արիանոսի համաձայն, Ատրոպատեսն էր: Սրա անունով է, որ, ըստ Ստրաբոնի, Փոքր Մարաստանը կոչվել է Ատրպատական⁵²:

Մարաստանի զորքերի բացակայութիւնը Գավգամելայում կարելի է բացատրել նրանով, որ Իսոսի ճակատամարտը տանուլ էր տրվել Մակեդոնացու հետ գաղտնի պայմանավորվածութիւնն ձեռք բերած մարերի դավաճանութեամբ, ինչն էլ կարող էր պարտադրել Դարեհին հրաժարվել մարական ողջ բանակից: Այս դավաճանութեամբ պայմանավորված՝ վերադասավորութիւն կարող էր լինել այն, որ Գավգամելայում ձախ գործարքը գլխավորել են արդեն ոչ թէ մարերը, այլ նույն տարածաշրջանը

⁵⁰ Ռ ո լ փ ո ս , III, 5-8, էջ 288-295, Ա . ր ի ա ն ո ս , II, 6(4), էջ 60:

⁵¹ Ա . ր ի ա ն ո ս , II, 10(3-4), էջ 66:

ներկայացնող բակտրիացիները: Չի բացառվում, որ մարական գործասերը մեծամասամբ անցել են Մակեդոնացու կողմը: Հենց սրանց մասին կարող էր լինել խոսքը Իսոսի Հաղթանակից հետո Մակեդոնացու կողմից Դարեհին ուղարկված նամակի հետևյալ տողերում. «Ես կհոգամ քո մարդկանց մասին, որոնք փրկվելով ճակատամարտում, անցել են իմ կողմը. իրենց կամքին հակառակ չէ, որ մնում են ինձ մոտ, և կամավոր ինձ հետ կզնան կուվելու»⁵²:

Այսպիսով, նախորդ պարզաբանումներով և անհրաժեշտ ճշգրտումներով ուրվագծվում է Իսոսի ճակատամարտի հետևյալ ընթացքը:

Արիանոսի տվյալներով՝ առաջինը գրոհում են մակեդոնացիները, բայց շատ անկազմակերպ: Աջ թևը գլխավորող Ալեքսանդրն արագ անցնում է գետը և գրոհում Դարեհի ձախ թևի վրա: Բայց այդպիսով նա խախտում է ճակատի ուղիղ գիծը և կտրվում հիմնական բանակից, քանի որ կենտրոնի գործասերը չեն կարողանում զառիվեր ավերը նույն արագությամբ անցնել: Առաջանում է ճեղքվածք, որտեղ նետվում են Դարեհի հույն վարձկանները: Այս իրավիճակում արիական կողմն արդեն Հաղթանակ էր ակնկալում, բայց հավանաբար տեղի է ունենում նախօրոք պայմանավորված դավադրություն՝ ձախ թևը հենց առաջին բախումից հետո դիմում է փախուստի կամ անցնում հակառակորդի կողմը՝ խուճապի ու փախուստի մատնելով ողջ զորաթևը: Այսպիսով Մակեդոնացին անմիջապես դուրս է գալիս այս թևում (ըստ Ռուփոսի) կամ կենտրոնում (ըստ Արիանոսի) գտնվող Դարեհի զորաթևի վրա: Այստեղ արդեն, ի տարբերություն ձախ թևի, արագ փախուստ չի լինում: Դարեհի զորավարներն ու զինվորները աննահանջ կռվում, զոհվում և ընկնում էին նրա մարտակառքի շուրջը: Ըստ Ռուփոսի՝ Ալեքսանդրը ջանում էր «փառքի հասնել Դարեհի սպանությունը», ինչով միանգամից կվճռվեր Աքեմենյան տերությունը՝ ճակատագիրը: Նրա համաձայն՝ Դարեհը փախուստի է դիմում՝ «վախենալով կենդանի ընկնել թշնամու ձեռքը»: Իսկ ըստ Արիանոսի՝ նա «հենց տեսավ, որ իր ձախ թևը երեքաց Ալեքսանդրի առջև և որ այստեղ ճեղքվածք առաջացավ, միանգամից, առանց երկար մտածելու, մարտակառքով փախուստի դիմեց իր մեծատոհմիկների հետ»⁵⁴: Հավանաբար Դարեհը փախուստի է դիմել, երբ նրան ակնհայտ է դարձել, որ ձախ թևի դյուրին փախուստը կամ դավաճանությունը իրեն սպանելու կամ գերելու նպատակ հետապնդող փոխհամաձայնեցված դավադրություն է: Նրա փախուստից հետո Մակեդոնացին շրջվում և թիկունքից գրոհում է իր կենտրոնը խուճապի մատնած հույն վարձկանների վրա, որոնք այդպիսով շրջապատման մեջ ընկնելով՝ ջախջախվում են: Այնուհետև Մակեդոնացու ուժերը կենտրոնանում են Դարեհի աջ թևի վրա, որտեղ էին նաև փախուստի դիմած ձախ թևից ու կենտրոնից նահանջած որոշ զորամասեր:

Մեծամասամբ հեծելազորից կազմված Դարեհի աջ թևը, որը հավանաբար գլխավորել է հայոց բանակը, գետն անցնելով ինքն է նախահարձակ լինում: Ռուփոսի համաձայն՝ մարտը սկսվում է հենց այս թևի հեծելազորային գրոհով, ինչով Դարեհը հույս ուներ լուծել ճակատամարտի ելքը: Արիանոսի համաձայն՝ «այստեղ հեծելազորի թեժ մարտ սկսվեց»: Ըստ Ռուփոսի՝ Մակեդոնացին այս թևը շրջապատումից փրկելու համար այստեղ է նետում ոչ միայն պահեստային, այլև ճակատային գծի թեսալական հեծելազորը: Բայց համալրումը փոփոխություն չի մտցնում իրավիճակում: «Աջ թևում պարսիկները սաստիկ նեղել էին թեսալական հեծելազորին և մի ջոկատ արդեն ցրվել էր»: Այստեղ «համոզված էին իրենց Հաղթանակում», բայց երբ հայտնի է դառնում մյուս թևերի ու Դարեհի փախուստը, նույն քայլին է դիմում նաև աջ զորաթևը: Եթե Ռուփոսն ու Արիանոսը ճակատամարտի այլ դրվագներում ոչ միշտ են համաձայնում միմյանց, ապա այս դեպքում երկուսն էլ պնդում են արիական բանակի աջ թևի ձեռք բերած մեծ առավելություն մասին⁵⁵:

⁵² Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , III, 8(4), 11(4), VI, 29(3), VII, 4(1), 13(2), էջ 97, 101, 238, 244, 256; Դ Ի Ո Ղ Ո Ր Ո Ս , XVIII, 3(3), էջ 111, C m p a 6 o n. География, XII, 5, М., 1964, с. 493:

⁵³ Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 14(7), էջ 72

⁵⁴ Ռ Ո Ւ Փ Ո Ս , III, 11(7), էջ 301: Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 11(4), էջ 67

⁵⁵ Ռ Ո Ւ Փ Ո Ս , III, 11(13-15), էջ 302, Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս , II, 11(2-3), էջ 67

Հունա-հռոմեական պատմագիրների համաձայն՝ նեղ ու անհարմար տեղանքով անկազմակերպ ու խուճապահար փախչող արիական բանակը 100000-ից ավելի զոհ է տվել, իսկ մակեդոնացիների կորուստները իբր չեն անցնել 200-ը:

Իսոսի ճակատամարտում պետք է կարևորել նաև այն հանգամանքը, որ գերվում է Դարեհի ողջ ընտանիքը: Սա խոշոր ռազմավարական ձեռքբերում էր Մակեդոնացու համար, և բնական է, որ նա մերժում է հսկայական փրկագնով գերյալներին վերադարձնելու Դարեհի առաջարկները: Թեև Մակեդոնացին հայտարարում էր, որ ինքը «պատերազմ չի մղում գերիների ու կանանց դեմ. իմ թշնամին պիտի զենք ունենա իր ձեռքին», բայց նա այս գործոնը առավելագույնս օգտագործում է ռազմավարական նպատակներով: Մակեդոնացու այս անվայել արարքը նկատի ունի նամակով նրան դիմած Դարեհը, ըստ որի, եթե վերջինս ցանկանում է իր հետ կռվել «թագավորութան համար հավասար պայմաններով», ապա պետք է վերադարձնի իր գերված ընտանիքը⁵⁶: Ակնհայտ է, որ քանի դեռ Դարեհի ընտանիքը գերված էր, վերջինս չէր կարող անկաշկանդ մարտական գործողություններ ձեռնարկել և խուսափել Մակեդոնացու թելադրանքներից: Թերևս սրանով կարելի է մեկնաբանել այն, որ Իսոսի հաղթանակից հետո Մակեդոնացին իր գորքերը տարավ Եգիպտոսի խորքերը՝ չմտահոգվելով, որ Դարեհը կարող է դիմել վտանգավոր հակաքայլերի:

Եթե Գրանիկոսի հաղթանակից հետո գրեթե առանց դիմադրություն Մակեդոնացուն է հպատակվում ողջ Փոքր Ասիան, ապա Իսոսի հաղթանակով առանց լուրջ դիմադրություն նրա իշխանությունը ճանաչում են Արևելյան Միջերկրային ու Եգիպտոսը:

Իսոսի ճակատամարտին անդրադառնալիս անհրաժեշտ է խոսել նաև այն մասին, որ հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակություններում և այլ գիտական կամ ուսումնական ձեռնարկներում Մակեդոնացու դեմ աքեմենյան կողմում հանդես եկած հայոց բանակի մասնակցությունը նշվում է միայն Գավգամելայի ճակատամարտին: Այնինչ մենք տեսանք, որ այն մասնակցել է նաև դրան նախորդած Իսոսի ճակատամարտին և քանակով երրորդն էր պարսկական և մարական բանակներից հետո: Սա ոչ թե վիճելի հարց է, այլ պատահական կամ դիտավորյալ բացթողման արդյունք: Ռուսերեն թարգմանությունում պարզապես «աննկատ» է մնացել դրան զուգահեռ տրված լատիներեն բնագրում առկա հայոց բանակին վերաբերող հետևյալ նախադասությունը. «Հայերը ուղարկեցին 40000 հետևակային՝ դրան հավելելով 7000 հեծելազոր»⁵⁷: Դժվար է պատկերացնել, որ գիտական բարձրակարգ հաստատությունում կատարված թարգմանությունում աննկատ է մնացել մի ողջ նախադասություն: Ամեն դեպքում այս բացթողումը բնականաբար անցել է ինչպես ռուսերենից հայերեն թարգմանությանը, այնպես էլ գլխավորապես ռուսերենով ու հայերենով այս հեղինակին ծանոթ խորհրդային հայագետներին⁵⁸:

Ե

331 թ. հոկտեմբեր. Գավգամելայի ճակատամարտը

Այժմ կիսոսենք արիական ողջ բանակի մասնակցությունը և արքայից արքայի գլխավորությամբ երկրորդ և վերջին՝ Գավգամելայի կամ Արբելայի ճակատամարտի ու դրա հետ կապված հարցերի մասին:

⁵⁶ Ռ ու կ փ ո ս, IV, 1(8), 11(16-17), էջ 311, 348:

⁵⁷ К в у н т К у р ц у ѝ Р у ф. История Александра Македонского. М., 1963, III, 2(6),

с. 22, 23:

⁵⁸ Այս «փրկակր» հավանաբար գալիս է ռուսերեն նախնական թարգմանություններից, որոնց հիմքի վրա է կատարվել վերջին՝ խնդրո առարկա թարգմանությունը: Հավանաբար դրանցից որևէ մեկով է ուղեկցվել Հ. Մանանդյանը, որին թեև լատիներեն բնագրից հայտնի է Իսոսի ճակատամարտին մասնակցած հայոց բանակի թվաքանակը, բայց կարծում է, որ դա վերաբերվում է Գավգամելային (Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. **Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Հ. Ա., Երևան, 1940, էջ 91**):

Ինչպես Իսոսի դեպքում, Դարեհը այս ճակատամարտի զորահավաքը կատարում է Բաբելոնում⁵⁹: Ի տարբերություն նախորդ հավաքի՝ այս դեպքում արիական բանակը կազմված էր շատ ավելի խայտաբղետ ու փոքրաքանակ էթնիկ զորամասերից: Դրանց մեծ մասի քանակները առանձին-առանձին չեն հիշվում, բայց հայտնի են միմյանցից խիստ տարբերվող ընդհանուր թվաքանակները: Արիանոսի համաձայն՝ Գավգամելայում արիական բանակն ուներ 1000000 հետևակ, 40000 հեծելազոր, 200 մանգաղակիր մարտակառք, 15 փիղ (տե՛ս Աղյուսակ Ա)⁶⁰:

Աղյուսակ Ա

Գավգամելայում արիական բանակի զորաշարն ու էթնիկ կազմն ըստ Արիանոսի

ՁԱԽ ԶՈՐԱԹԵՎ	ԿԵՆՏՐՈՆ	ԱՋ ԶՈՐԱԹԵՎ
100 մարտակառք	50 մարտակառք, 15 փիղ	50 մարտակառք
1. բակտրիացիներ	1. պարսիկներ	1. մեծհայքցիներ
2. դահեր	2. հելլեններ	2. կապադովկիացիներ
3. արաքոսցիներ	3. հնդիկներ	3. ասորիներ
4. պարսիկներ	4. կարիացիներ	4. մար-ատրպատականցիներ
5. սուսեցիներ	5. մարդեր	5. պարթևներ
6. կադուսիներ	6. ուքսեր	6. սակեր
7. սկյութներ	7. բաբելոնացիներ	7. տապուրներ
	8. կարմիրծովցիներ	8. վրկանցիներ
	9. սիտակեններ	9. աղվաններ
		10. սակեսիներ

Ի տարբերություն Արիանոսի՝ Ռուփոսն այս անգամ ևս հայտնում է անհամեմատ ավելի համեստ զորաքանակ՝ 200000 հետևակ և 45000 հեծելազոր: Նա փղերի մասին չի խոսում, բայց հիշատակում է նույն քանակությամբ մարտակառքեր: Ըստ նրա՝ այլ է նաև արիական բանակի շարակարգը: Ի տարբերություն «կենտրոն-ձախ-աջ» ավանդական շարակարգի՝ Գավգամելայի դեպքում նա խոսում է միայն ձախ և աջ թևերի մասին: Սա ակնհայտ սխալ, բացթողում կամ հետագայի աղավաղում է, քանի որ Արիանոսի համաձայն՝ թե՛ այս, թե՛ նախորդ ճակատամարտերում արիական բանակն ունեցել է եռաձևատ դասավորություն: Այս անհամապատասխանությունը ճշգրտվում է, երբ նկատի ենք առնում, որ Ռուփոսը խոսում է ընթացքի մեջ գտնվող բանակի մասին, որը չէր կարող տեղաշարժվել ճակատամարտի դաշտի լայնքով ձգվող «կենտրոն-ձախ-աջ» թևեր շարակարգով: Դա հնարավոր է միայն միմյանց համընդունող շարասյուներով շարժվելով: Այս նկատառումով դիտարկելով՝ տեսնում ենք, որ Ռուփոսը ձախից աջ հերթականությամբ թվարկում է 4 շարասյուներ՝ հստակ նշելով դրանցից ամեն մեկը գլխավորող և եզրափակող զորամասերը⁶¹: Այս շարասյուներից երեքը նա համարում է ձախ, իսկ վերջին՝ չորրորդ շարասյունը՝ աջ թև: Եթե արիական բանակը կազմված էր երեք՝ «կենտրոն-ձախ-աջ» զորաթևերից, ապա այդ շարասյուները պետք է լինեին երեքը, բայց այս ձևով ստացվում է չորսը: Այս հարցում էական պարզություն է մտնում, երբ երկու հեղինակների հայտնած շարակարգերի համադրությամբ տեսնում ենք, որ Արիանոսի տարբերակով արիական ձախ և աջ թևերի կազմերը մեծամասամբ համընկնում են Ռուփոսի տարբերակով առաջին և վերջին՝ չորրորդ շարասյուներին, իսկ կենտրոնը՝ Ռուփոսի երկրորդ և երրորդ շարասյուներին: Այսպիսով ստացվում է, որ Ռուփոսը

⁵⁹ Ռ ու փ ո ս , IV, 6(2), 9(2), էջ 329, 339:

⁶⁰ Ա Ր Ի Ա Ն Ո Ս . III, 11(3-7), էջ 100-101:

⁶¹ Ռ ու փ ո ս . IV, 12(6-13), էջ 350-351:

ներկայացրել է Արիանոսի տարբերակին մեծամասամբ համապատասխանող արիական բանակի նույն՝ «կենտրոն-ձախ-աջ» թևեր կազմը, բայց այն տարբերություններով, որ ըստ նրա՝ կենտրոնը կազմված էր երկու շարասյուներից: Այստեղ ակնհայտ է դառնում նաև այն հանգամանքը, որ Ռուփոսի տարբերակով պարսկական բանակը, որտեղ պետք է գտնվեր Դարեհը, գլխավորում է երկրորդ շարասյունը, այսինքն կենտրոնի աջ թևը: Այդպիսով ինքնին իր բացատրությունն է ստանում այն անհամաձայնությունը, որ այս և նախորդ ճակատամարտերում, Արիանոսի համաձայն, Դարեհը գտնվել է կենտրոնում, իսկ ըստ Ռուփոսի՝ ձախ թևում: Ակնհայտ է, որ Դարեհը տեղավորվել է կենտրոնի ձախ զորասյունում, ինչը Ռուփոսն ընկալել է որպես ողջ բանակի ձախ թև (տե՛ս Աղյուսակ Բ):

Աղյուսակ Բ

Գավգամելայում արիական բանակի զորաշարն ու էթնիկ կազմն ըստ Ռուփոսի

ՁԱԽ ԶՈՐԱԹԵՎ	Կ Ե Ն Տ Ր Ո Ն	ԱՋ ԶՈՐԱԹԵՎ
100 մարտակառք	50 մարտակառք	50 մարտակառք
Էշարասյուն	Ուշարասյուն	ՎԷշարասյուն
1. բակտրիացիներ	1. պարսիկներ	1. մեծհայքցիներ
2. դահեր	2. մարդեր	2. կաղուսիներ
3. արաքոսցիներ	3. սոգդեր	3. կապադովկիացիք
4. շոշեցիներ	4. անհայտ ցեղեր ⁶³	4. ասորիներ
5. մասսագետներ	5. կասպեր	5. մար-ատրպատականցիներ
	6. Հնդիկներ	6. կովկասցիներ
	7. կարմիրծովցիներ	7. սկյուլթներ ⁶⁴

Այս և Արիանոսի տարբերակով կազմված արիական բանակի շարակարգերը հիմնականում տրված են էթնիկ զորամասերի թվարկման հերթականությամբ: Բայց դրանք շարվել են ինչպես հաջորդող շարքերով, այնպես էլ կողքկողքի, հետևաբար կազմել են շատ ավելի պակաս շարքեր, քան ներկայացված է այստեղ:

Ռուփոսի և Արիանոսի տվյալների համադրությունը հանգեցնում է նաև այն հետևություններ, որ արիական բանակի ամեն մի զորաթևը ներկայացրել է մեկ տարածաշրջան: Ավելի որոշակի՝ ձախ թևը կազմվել է Արիական դաշնության հյուսիս-արևելյան երկրների ու ժողովուրդների զորքերից, Իսոսում՝ մարերի, իսկ Գավգամելայում՝ բակտրիացիների գլխավորությամբ: Աջ թևում գտնվել են հյուսիս-արևմտյան զորքերը՝ Մեծ Հայքի գլխավորությամբ, իսկ կենտրոնում՝ դաշնության կենտրոնական և հարավային երկրամասերի զորքերը՝ պարսիկների գլխավորությամբ:

Մակեդոնացու դեմ դուրս բերված արիական բանակի ըստ տարածաշրջանների բաժանված շարակարգի մասին ուղղակիորեն վկայում է միջինասիական հեղինակ Ալիշեր Նավոին: Նա օգտվել է պարսիկ պոետ Նիզամիից, բայց հավանաբար Նավոինի հայտնի են եղել որոշ տվյալներ նաև ավելի վաղ իրանական աղբյուրներից: Նրա համաձայն աջ թևում շարվել են Դարայի (Դարեհ) աշխարհակալության արևելյան, ձախ թևում՝ արևմտյան կողմերի ժողովուրդների զորքերը: Իսկ

⁶² Սրանք հավանաբար Արիանոսի կողմից նույն շարքում հիշատակվող բաբելոնյան սիտակեններն են, որոնց այս անվանատարբերակը գուցե ծագում է «Բել» դիցանունից::

⁶³ Սոգդերի ու արևելյան կասպիացիների միջև հիշվող այս ցեղերը, որոնք, Ռուփոսի համաձայն (IV, 12(9), էջ 350), «քիչ էին հայտնի նույնիսկ իրենց դաշնակիցներին», հավանաբար եկել էին Միջին Ասիայից:

⁶⁴ Ռուփոսը աջ թևում գտնվող կովկասցիների ու սկյուլթների վերաբերյալ խոսում է ոչ թե զորքերի կազմը ներկայացնելիս, այլ ճակատամարտի ժամանակ աջ թևում գտնվող Մագեյի կողմից մակեդոնացիների գումակի վրա այդ զորամասերը ուղարկելու մասին խոսելիս (IV, 15 (5,12), էջ 361, 362): Սրանց «սակ» անվանատարբերակով անմիջապես աջ շարքում է հիշատակում Արիանոսը:

Դարեհի գլխավորած կենտրոնում ըստ ամենայնի տեղ են գրավել Պարսքի և սրան մերձակա երկրների զորքերը⁶⁵։ Զորամիավորումների էթնիկ պատկանելության վերաբերյալ ուշ միջնադարի այս հեղինակի պատկերացումները համապատասխանեցված են իր ժամանակներում առկա իրավիճակին։ Բացի այդ, նավորն տալիս է հին հեղինակների տվյալներին հակադարձ՝ ձախ՝ արևմտյան զորքեր, աջ արևելյան զորքեր դասավորության տարբերակ։ Բայց այս դեպքում էականը այն է, որ ավելի ուղղակի հաստատվում է Մակեդոնացու դեմ դուրս բերված արիական բանակի ըստ տարածաշրջանների շարակարգը, ինչը որոշ շեղումներով տեսնում ենք Ռուփոսի ու Արիանոսի մոտ։ Հռոմեացի պատմագրի համաձայն, արիական բանակի ձախ թևում գտնվող 5 էթնիկ զորամասերից չորսը (բակտրիացիներ, դահեր, մասագետներ, արաքոսցիներ), իսկ ըստ Արիանոսի, 6 միավորներից (չհաշված կենտրոնից բերված պարսիկներին) չորսը (բակտրիացիներ, դահեր, սակ-սկյուլթներ, արաքոսցիներ), այսինքն երկու դեպքում էլ մեծամասնությունը ներկայացնում են հյուսիս-արևելյան ժողովուրդները։

Կենտրոնում, ըստ Արիանոսի, 8 էթնիկ զորամիավորներից (չհաշված հելլեն վարձկաններին) 7-ը (պարսիկներ, մարդեր, ուքսեր, բաբելոնացիներ, սիտակեններ, կարմիրծովցիներ, հնդիկներ)՝ Աքեմենյան տերությունից կենտրոնական ու հարավային շրջանները բնակեցնող ժողովուրդների զորքերն են։ Դրանց մեծ մասին (պարսիկներ, մարդեր, բաբելոնացիներ, բելիտներ, կարմիրծովցիներ, հնդիկներ) երկրորդ և երրորդ շարասյուններում, այսինքն կենտրոնում է հիշատակում նաև Ռուփոսը։ Բայց նա կենտրոնում, ավելի որոշակի՝ երրորդ շարասյունում է հիշատակում նաև փոքրհայքցիներին, հորտուացիներին⁶⁶, փուլուգներին և կատտոնցիներին։ Սրանք Մակեդոնացու կողմից արդեն նվաճված փոքրասիական երկրների զորքերն են, որոնց Դարեհը տեղավորել էր կենտրոնի աջ շարասյունում՝ փոքրհայքցիների գլխավորությամբ։ Փոքր Ասիայից Արիանոսը հիշատակում է միայն կարիացիներին, նույն՝ կենտրոնի զորաթևում։ Սրանց նա կոչում է «արտաքսվածներ» կամ «գաղթականներ»⁶⁷, ինչը նշանակում է, որ այս զորամասը և ընդհանրապես երրորդ շարասյան մեծամասնությունը կազմված էր Մակեդոնացու կողմից նվաճված Փոքր Ասիայից նահանջած զորքերից։ Պետք է ենթադրել, որ հենց սրանք էին Իսոսից նահանջած այն զորամասերը, որոնք, Ռուփոսի համաձայն, միանալով կապադովկիացիներին ու պափլագոնցիներին, դիմադրություն կազմակերպեցին Փոքր Ասիայում, բայց իվերջո պարտվեցին և «ցիրուցան եղան տարբեր տեղեր»⁶⁸։

Ակնհայտ է, որ Ռուփոսի մոտ տարածաշրջանային շարակարգը զգալիորեն խախտված է երրորդ շարասյան կամ կենտրոնի աջ զորաթևի դեպքում։ Կենտրոնական և հարավային երկրամասից այստեղ միայն բաբելոնացիները, բելիտներն ու պարթևներն են, իսկ մնացյալը՝ փոքրհայքցիները, կատտոնցիները, փուլուգները, հորտուացիները՝ Փոքր Ասիայից են։ Մինչ այս մենք խոսել ենք այն մասին, որ այս երկրամասը արեմենյան շրջանում գտնվել է Հայոց գահի ներքո⁶⁹։ Սրանից ելնելով՝ ոչ մերձակից ցեղերից կազմված երրորդ շարասյան վերաբերյալ պետք է ենթադրել, որ այն գտնվելով Պարսքի և Մեծ Հայքի գլխավորած զորասյունների միջև, կազմվել է այս երկրների գերիշխանության ներքո գտնվող ժողովուրդների զորքերից։

Այս ճշգրտումներից հետո ակնհայտ է դառնում նաև այն, որ կողքկողքի են շարվել երրորդ և չորրորդ զորասյունները գլխավորող Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի զորքերը, ինչով ավելի է ընդգծվում այս ճակատամարտում հայկական ուժերին տրված կարևորությունը։

⁶⁵ Алишер Навои. Стена Искандара, перевод со староузбекского Б. Державина, М. 1970, с. 97-99:

⁶⁶ Ռուփոսի համաձայն՝ սրանք հունական էվբեա կղզուց էին, որոնք «ինչ-որ ժամանակ հարել են մարաստանցիներին»։ Դարեհը նրանց «կցել էր փուլուգիացիներին ու կատտոնցիներին», ինչից ենթադրելի է, որ հորտուացիները վերաբնակվել էին Փոքր Ասիայում։

⁶⁷ Արիանոս. III, 8(6), 11(5), 13(1), էջ 97, 101, 103:

⁶⁸ Ռուփոս. IV, 1(34-35), էջ 314-315:

⁶⁹ Մ. Օհանյան. Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, էջ 222-225:

Այժմ առավել մանրամասն անդրադառնանք Մեծ Հայքի գլխավորած աջ թևի կազմին:

Արիանոսի տվյալներով՝ աջ թևի 10 զորամիավորումներից 7-ը («Մեծ Հայքի հայեր», կապադովկիացիներ, ասորիներ, մար-ատրպատականցիներ, աղվաններ, սակեսիններ) ներկայացնում են Աքեմենյան տերության հյուսիս-արևմուտքը՝ Հայաստանը և մերձակա երկրամասերը: Նույն տարածաշրջանն են ներկայացնում Ռուփոսի հիշատակած ըստ ամենայնի բոլոր 7 զորամիավորները: Դա ճշգրտելու համար անհրաժեշտ է հետևյալ վերլուծությունը:

Մինչ այս մենք խոսել ենք այն մասին, որ Մեծ Հայքը իր ողջ գոյության ընթացքում գերիշխել է մերձակա երկրների վրա և ունեցել Կապադովկիան, Հյուսիսային Միջագետքը, Ատրպատականը, ողջ Այսրկովկասն ընդգրկող և Կասպից ծով հասնող գերիշխանության ծավալուն ոլորտ, որում ընդգրկված երկրների ու ժողովուրդների զորքերը կազմել են հայոց բանակի տարէթնիկ բաղադրյալ զորամասերը⁷⁰: Հայ միջնադարյան աղբյուրների ստորև ներկայացվող տվյալները վերաբերում են հին և վաղ միջնադարյան շրջանին, այդ թվում մեզ առավել հետաքրքրող մարա-աքեմենյան գերիշխանության ժամանակներին.

Տիգրան Երվանդյանի բանակը (Ք.ա. VI դ.). «զգորս Կապադկացուց, զՎրաց և զԱղուանից և զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և Փոքունց»:

Երվանդ Վերջինի բանակը (Ք.ա. III դ.). «զգորս Հայոց, զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն»:

Արտավազդ II-ի բանակը (Ք.ա. I դ.). «զբերաւորս Ատրպատական նահանգին և զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք»:

Խոսրով Մեծի բանակը (III դ.). «զգորս Աղուանից և Վրաց, ... Լիւինք, ձիւլպք, Կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, ... զգորս Հոնաց»⁷¹:

Հայոց բանակում ընդգրկված այս էթնիկ միավորների կամ նույն տարածքում դրանց նախորդած ժողովուրդների զորքերը համապատասխանում են Ռուփոսի ներկայացմամբ Գավգամելայում Մեծ Հայքի գլխավորած արիական բանակի աջ թևի էթնիկ կազմին: Դրանում համոզվելու համար առանձին-առանձին միմյանց համադրենք արիական բանակի աջ թևի և հայոց բանակի էթնիկ միավորները.

1. Մեծ Հայքի հայեր – հայոց բանակի կազմում սրան համապատասխանում է «զգորս Հայոց Մեծաց» միավորը:

2. Մարեր – Արիանոսը նույնպես աջ թևում հիշատակում է մարերին, բայց նա հավելում է, որ դրանց սատրապն էր Ատրոպատեսը: Սա նշանակում է, որ խոսքը վերաբերում է Փոքր Մարաստանի մարերին, որոնց երկիրը, ինչպես ասվեց, այս առաջնորդի անունով կոչվեց Ատրպատական: Ակնհայտ է, որ սա հայոց բանակի «զբերաւորս Ատրպատական նահանգին» կոչվող զորամիավորն է:

3. Կադուսիներ – կասպյան ավազանից հայոց բանակի կազմում նշվում են կադուսիներից անմիջապես հյուսիս բնակվող կասպերը: Բայց հնարավոր է, որ աքեմենյան շրջանում նույն բանակի գերակայության տակ են գտնվել նաև կադուսիները: Դա է հաստատում Քսենոփոնը, ըստ որի՝ այդ ժամանակներում հայերը կադուսիների և մարերի հետ, որոնք, ինչպես այստեղ Արիանոսի դեպքում է, հավանաբար նույն Փոքր Մարաստան-Ատրպատականի մարերն են, ընդգրկված էին Տանաքսարեսի գլխավորած սատրապության մեջ⁷²:

4. Ասորիներ – սրան համապատասխանում է հայոց բանակի «զՄիջագետացն» միավորը: Նույն անվանումով սրանց աջ թևում է հիշատակում նաև Արիանոսը:

⁷⁰ Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, էջ 227-233:

⁷¹ Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի, I, ԻԹ, էջ 96, II, ԻԲ, էջ 158, II, ԽԴ, էջ 200; Թ ո վ մ ա Ա Ր Ծ Ր Ո Լ Ն Ի և Ա ն ա ն ո Լ ն. Պատմութիւն Արծրունյաց տան. I, Ե, Երևան, 1985, էջ 62, Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, մաս 19, էջ 24, 26:

⁷² Կյուրոպեդիա, VIII, 7(11), էջ 362:

5. Կապաղովկիացիներ – հայոց բանակի կազմում այս միավորը կոչվում է նույն կերպ՝ «զգօրս Կապաղկացուց» կամ «զկողմանցն Կեսարու»: Սրանց նույն թևում հիշատակում է նաև Արիանոսը

6. Կովկասցիներ – սրանց հայոց բանակի կազմում համապատասխանում են «զբնակիչս լերինն Կակասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք» կամ ավելի մանրամասնված՝ «զգօրս Աղուանից և Վրաց, ... Լփինք, ձիղպք, ... և այլ ևս որ ի սմին կողմանց» միավորները: Արիանոսի ներկայացրած աջ թևում սրանց համապատասխանում են աղվաններն ու սակեսինները:

7. Սկյուլթներ – քանի որ Ռուփոսը սրանց կովկասցիների հետ ներկայացնում է նույն գործամասում, դա մեզ ենթադրել է տալիս, որ նա նկատի է ունեցել հյուսիսկովկասյան սկյուլթներին: Վաղ ժամանակներից Այսրկովկասի հետ նաև հյուսիսկովկասյան որոշ ժողովուրդների, հատկապես սկյուլթների հետնորդ օսերի ու դրանց գորքերի, նախնայաց ավանդույթով ու վերահաստատված պայմանագրերով Հայաստանին ենթակա լինելու մասին ուղղակիորեն վկայում է վրաց միջնադարյան պատմագրութունը⁷³: Հյուսիսկովկասյան սկյուլթներին վաղ միջնադարում փոխարինել էին հոները: Սրանք թեև ենթակա չէին Հայաստանին, բայց, հավանաբար սկյուլթներից ավանդված սովորույթով, հարմար առիթի դեպքում իրենց գործամասերը տրամադրել են Հայաստանին: Սա հետևում է Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութունից, ըստ որի՝ հայոց բանակի կազմում ընդգրկվել է նաև «զգօրս Հոնաց» միավորը: Շատ հնարավոր է, որ Հայաստանի և հյուսիսկովկասցիների միջև նույն փոխհարաբերութունները գոյություն ունեին նաև Աքեմենյանների օրոք: Արիանոսը այս թևում տեղադրում է «սկյուլթ» ցեղանվանը համարժեք «սակ» կոչվող ցեղին: Եթե սրանք Աղվանքում և Հայաստանի հյուսիս-արևելքում տեղակայված Ստրաբոնի հիշատակած սակասեն-շակաշենցիներն են⁷⁴, ապա դրանց կհամապատասխանի հայոց բանակի «զգօրս Աղուանից» միավորը: Բայց Արիանոսը հանձնիս սակերի ըստ ամենայնի նկատի է առել Ռուփոսի հիշատակած հյուսիսկովկասյան սկյուլթներին, քանի որ նա նույն շարքում աղվանների հետ հիշատակում է սակեսիններին, որոնց նույն անունով նկատի է առել Ստրաբոնը:

Այս վերլուծությունից ակնհայտ է, որ Գավգամելայում արիական բանակի ողջ աջ թևը իրենից ներկայացրել է Մեծ Հայքի գերիշխանությունից ոլորտի միացյալ բանակը:

Սա շատ կարևոր հետևությունների է հանգեցնում: Օրինակ, ժամանակին հայագիտության մեջ գերակշռող, գիտական և ուսումնական ձեռնարկներում ընդունված տեսակետն այն էր, որ մարաքեմենյան շրջանի Հայաստանը ընդգրկել է միայն Հայկական լեռնաշխարհի մեկ քառորդը կազմող հարավային և արևմտյան հատվածները կամ Մեծ Հայքի 15 նահանգներից միայն չորս-հինգը⁷⁵: Արիական բանակի աջ թևի Ռուփոսի ներկայացրած ցանկի և հայ միջնադարյան աղբյուրներից հայտնի հայոց բազմէթնիկ բանակի կազմերի համադրությունից ակնհայտ է, որ Մեծ Հայքը ոչ միայն ընդգրկել է «Աշխարհացույցում» տրված իր ավանդական սահմանները, այլև ունեցել Կապաղովկիան, Հյուսիսային Միջագետքն ու Ատրպատականն ընդգրկող, Կովկասյան լեռներ և Կասպից ծով հասնող գերիշխանությունից ծավալուն ոլորտ, որում ընդգրկված երկրների ու ժողովուրդների գորքերը գտնվել են Մեծ Հայքի գլխավորած աջ թևում: Հայ միջնադարյան աղբյուրների հետ այս անժխտելի համաձայնությունը ևս մեկ անգամ հաստատում է Ռուփոսի հաղորդումների հավաստիությունը. տվյալ դեպքում հատկապես այն, որ նրա մոտ առավել ճշգրիտ է պահպանված արիական բանակի տարածաշրջանային շարակարգը: Այն մեծամասամբ պահպանված է նաև Արիանոսի մոտ, բայց այս հարցում նա թույլ է տվել իր իսկ տվյալներին հակասող ակնհայտ շեղումներ: Օրինակ՝ Արիանոսը միմյանց սահմանակից բակտրիացիներին, հնդիկներին և սակերին

⁷³ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ա, Երևան, 1934, էջ 145-146; Զ ու ա ն շ եր ի . Պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ 1884, էջ 9-10, 33-34:

⁷⁴ С т р а б о н, XI, 8(4), с. 498:

Հիշատակում է իրար հետ, բայց շարակարգում առաջիններին տեղադրում է ձախ թևում, հնդիկներին՝ կենտրոնում, իսկ սակերին՝ աջ թևում: Նույն գորավարի հրամանատարութեան տակ գտնվող մարերին, աղվաններին ու սակեսիներին նա տեղադրում է աջ թևում, իսկ կաղուսիներին՝ ձախում: Կամ ընդհանուր հրամանատար ունեցող ուժերը, Արիանոսի համաձայն, կենտրոնում են, իսկ սուսիանները՝ ձախ թևում⁷⁶: Սա նշանակում է, որ այս հարցում ավելի ճիշտ է առաջնորդվել Հիմնականում Ռուփոսի տվյալներով:

Աղյուսակ Գ

Գավզամեկյում արիական բանակի զորաշարն ու էթնիկ կազմը՝ մեր ճշգրտումներով

ՁԱև ԶՈՐԱԹԵՎ 100 մարտակառք I շարասյուն ԲԵՍ	Կ Ե Ն Տ Ր Ո Ն 50 մարտակառք, 15 փիղ II շարասյուն ԴԱՐԵՀ	Ա.Զ ԶՈՐԱԹԵՎ 50 մարտակառք III շարասյուն ՄԻԹՐԱՎԱՍ	Ա.Զ ԶՈՐԱԹԵՎ 50 մարտակառք VI շարասյուն ՕՐՈՆՏՈՍ
1.բակտրիացիներ	1.պարսիկներ	1.փոքրհայքցիներ	1.մեծհայքցիներ
2.դահեր	2.հելլեններ	2.փոյուզներ	2.կաղուսիներ
3.արաքոսցիներ	3.մարդեր	3.կատաոնցիներ	3.կապաղովկիացիներ
4.պարսիկներ	4.չոչեցիներ	4.կարիացիներ	4.ասորիներ
5.սոգդեր	5.ուքսեր	5.հորտուացիներ	5.ատրպատականցիներ
6.հնդիկներ (լեոնային)	6.անհայտ ցեղեր	6.բաբելոնացիներ	6.կովկասցիներ
7.կասպիացիներ	7.հնդիկներ	7.սիտակեններ	7.աղվաններ
8.վրկանցիներ	8.կարմիրծովցիներ	8.բելիտներ	8.սակեսիներ
9.տապուրներ	9.արիաներ	9.պարթևներ	9.սկյուլթներ (Կովկաս)
10.սկյուլթներ (Միջին Ասիա)			

Արիական բանակի էթնիկ զորամասերի տեղակայութեան հարցում, ինչպես տեսանք, Ռուփոսն ու Արիանոսը մեծամասամբ համաձայնում են միմյանց: Այն էթնիկ միավորները, որոնք ներկայացված են որպես ճակատամարտին մասնակից, բայց շարակարգում դրանց զբաղեցրած տեղը չի հայտնվում, Աղյուսակ Գ-ում դրանց շարային տեղը ենթադրված է ըստ այդ ցեղերի տարածաշրջանային պատկանելութեան: Նույն ելակետով այս հեղինակների միմյանցից տարբերվող տվյալներից դերադասել ենք տարածաշրջանային դասավորութեանը համապատասխանող տարբերակները: Այս և այլ գործոններ հաշվի առնելով՝ կատարել ենք որոշ ուղղումներ: Օրինակ՝ ավելի հավանական ենք համարել, որ Արիանոսի կողմից աջ թևում տեղադրված վրկանցիներն ու տապուրները իրականում գտնվել են իրենց տարածաշրջանը ներկայացնող ձախ թևում: Դա հիմնավորվում է նաև նրանով, որ Ռուփոսը, ինչպես ասվեց, վրկանցիներին այս թևում է տեղադրում Իսոսի ճակատամարտում: Ամեն դեպքում չպետք է բացառել, որ թևերում հավասարակշռութեանը պահպանելու կամ ռազմավարական այլ նպատակներով որոշ էթնիկ զորամասեր տեղադրվել են ոչ ըստ տարածաշրջանների:

Այստեղ նշված են նաև զորաշարերը գլխավորող էթնիկ բանակների առաջնորդները, որոնք ըստ ամենայնի գլխավորել են ողջ զորաշարը: Բեսին ձախ թևի առաջնորդ է նշում Արիանոսը: Նույն հեղինակի համաձայն՝ «հայերին ղեկավարում էին Օրոնտոսը և Միթրավաթը»⁷⁷: Միանգամայն ընդունելի է այն տեսակետը, որ սրանցից առաջինը Մեծ Հայքի, իսկ երկրորդը՝ Փոքր Հայքի զորքերի

⁷⁵ Յ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Աղյուսակ, հ. Ա, էջ 66, 103, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1971, Հ 1, էջ 450-455:

⁷⁶ Արիանոս. III, 8(3-5), էջ 97:

հրամանատարն էր⁷⁸: Սրանից ելնելով ենք Միթրապոսին երրորդ շարասյան առաջնորդ համարել, քանի որ ներկայացված վերլուծության համաձայն՝ այս շարասյունը գլխավորել են Փոքր Հայքի զորքերը: Դարեհը ողջ բանակի գերագույն հրամանատարն էր, բայց որպես երկրորդ շարասյան առաջնորդ է նշված, քանի որ նույն վերլուծության համաձայն՝ նա տեղավորվել է այդ շարքում:

Ջորաշարի նույն բանաձևով ուղեկցվելով՝ կարելի է ենթադրել նաև նախորդ՝ Իսոսի ճակատամարտում արիական բանակի էթնիկ դասավորությունը: Ինչպես այս հարցին վերևում անդրադառնալիս ենթադրեցինք՝ այս դեպքում նույնպես գլխավորող շարքն ունեցել է կենտրոն՝ պարսիկներ, ձախ թև՝ մարեր, աջ թև՝ հայեր դասավորությունը: Մյուս ցեղերի զորքերը հավանաբար դասավորվել են հետևյալ կերպ: Ռուփոսի համաձայն, ինչպես ասվեց, մարերի հետ ձախ թևում տեղակայվել վրկանցիները: Տարածաշրջանային դասավորության գործոնով թելադրված՝ այստեղ են հավանաբար գտնվել վրկանցիներին մերձավոր բարկանցիներն ու տապուրները, ինչպես նաև միջինասիական դերբիկները: Կասպիացիներն ու սրանց հետ հիշատակվող «անհայտ ցեղերը»⁷⁹ եթե նույն կատիչ-կադուսիները կամ արևմտակասպյան ցեղերն են, ապա, ինչպես Գավգամելայում (ըստ Ռուփոսի), հավանաբար գտնվել են հայերի գլխավորած աջ թևում: Արիանոսի տվյալներից հետևում է, որ հույն վարձկանները Իսոսի ճակատամարտում տեղ են գրավել կենտրոնում, ինչը տեսնում ենք նաև Գավգամելայում⁸⁰:

Աղյուսակ Դ

Իսոսի ճակատամարտում արիական բանակի զորաշարն ու էթնիկ կազմը՝ մեր ենթադրություններ

ՁԱԽ ԶՈՐԱԹԵՎ	ԿԵՆՏՐՈՆ	ԱՋ ԶՈՐԱԹԵՎ
1. մարեր	1. պարսիկներ	1. հայեր
2. վրկանցիներ	2. հելլեններ	2. կասպեր
3. բարկանցիներ		3. անհայտ ցեղեր
4. տապուրներ		
5. դերբիկներ		

Արիական եռաշար բանակի նման դասավորության դեպքում կստացվի կենտրոն՝ 130000, ձախ թև՝ 121000, աջ թև՝ 61000 զորաբանակներ: Բայց եթե այս դեպքում նույնպես կենտրոնը կազմված էր 2 շարասյունից, ապա կենտրոնում կլինի 65000-ական թվաքանակով 2 զորասյուն: Այս դեպքում մոտ հավասար թվաքանակներ ունեցող 3 զորասյունների համեմատ շատ կասկածելի է ձախ թևի կրկնակի ավելի քանակությունը: Բայց դա հաստատվում է այն հաղորդումներով, որ ճակատամարտի ժամանակ այս զորաթևը մյուսների համեմատ «ավելի հեռու էր ձգվում» և այնքան երկար էր, որ անցնելով բաժանարար գետը՝ շրջանցել էր մակեդոնական բանակի աջ թևը և հայտնվել դրա թիկունքում: Դա ստիպել էր Մակեդոնացուն այս թևում կազմել 2 ճակատ, մեկը՝ դիմացի, իսկ մյուսը՝ թիկունքի ուղղությամբ⁸¹: Անհրաժեշտ է նաև նկատի առնել, որ Դարեհի այս թևը ձգված էր բլուրների միջև սեղմված անհարթ տարածությունում, որում չափազանց մեծաքանակ ձախ զորաթևը, «տեղի նեղ լինելու պատճառով», կարող էր շարվել չափից շատ խիտ և անկարգ շարքերով, ինչը նույնպես Մակեդոնացուն առավելություն տվող առաջնային գործոն էր:

000

⁷⁷ Ա Ր Ի ա ն ո ս . III, 8(3, 5), էջ 97:

⁷⁸ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն . , *նշվ. աշխ.*, էջ 91, 93, 96:

⁷⁹ Սրանց վերաբերյալ տե՛ս ծանոթագրություն 37:

⁸⁰ Ա Ր Ի ա ն ո ս , II, 10(5), էջ 66:

⁸¹ Ռ ու փ ո ս , III, 8(9-11), էջ 298, Ա Ր Ի ա ն ո ս . II, 8(7, 11), 9(2-3), էջ 64, 65:

Վերադառնալով Գավգամելայում արիական բանակի էթնիկ կազմին՝ տեսնում ենք, որ այն կազմված էր անհամեմատ շատ էթնիկ գործառններից, քան էր Իսոսում: Այն փաստորեն ներկայացնում էր Արիական դաշնությունների գրեթե բոլոր հիմնական էթնիկ միավորները: Բայց ի տարբերություն Իսոսի, որտեղ դուրս էր բերված արիական գլխավորող եռյակի և մի քանի այլ արտոնյալ ժողովուրդների գործառններից կազմված մասնազիտացված մշտական բանակը, Գավգամելայում էթնիկ բազմազանությունը խոսում է այդ բանակի, նախկինի համեմատ, ցածր մարտունակության մասին: Դրա մի մասը նոր էր գինվում, իսկ գենքը «մեծ դժվարություններ էր հավաքվում»: Հեծելազորը լրացված էր «չհեծած ձիեր» ստացած հետևակայիններից, իսկ մինչ այդ պարաստիկներից բացի այլ գենք չկիրառած զինվորներն արդեն պետք է կռվեին թրերով ու վահաններով: Երկրի տարբեր ծայրերից հավաքված շատ էթնիկ գործառններ, ինչպես բնորոշում է Ռուփոսը, «ավելի շատ մարդաբանակի, քան որևէ իրական օգնության համար» էին: Դա շատ լավ հայտնի էր Մակեդոնացուն, ինչը արտահայտված է այս ճակատամարտից առաջ նրա արտասանած ճառի՝ արիական բանակը որակավորող հետևյալ հատվածից. «Մի մասը ոչինչ չունի բացի տեղերից, միայն քչերն են լրիվ սպառազեն: Այսպիսով. այնտեղ ավելի շատ մարդ կա, մեզ մոտ՝ մարտունակներ»⁸²:

Գավգամելայում արիական բանակի էթնիկ բազմազանությունը իրենից ոչ միայն որակ, այլև մեծաքանակություն չի ներկայացրել: Ռուլլփոսն առանձին-առանձին հայտնում է միայն ձախ թևի էթնիկ գործառնների քանակությունները⁸³: Դրանցից ամենաբազմաքանակը այդ թևը գլխավորող բակտրիական 9000-անոց գործառն է, իսկ դահերը, արաբոսցիները, շոշեցիներն ու մասսագետներն ունեին ընդամենը մեկից երկու հազար գործառնակ: Նույնը կարելի է ասել մյուս էթնիկ գործառնների վերաբերյալ: Բացառություն են կազմում միայն Իսոսում ողջ արիական բանակի երկու երրորդը կազմած գերիշխող էթնիկ եռյակի՝ պարսիկների, մարերի ու հայերի բանակները: Դրանցից մարերը, ինչպես ասվեց, բացակայում էին Գավգամելայում: Իսկ թե պարսկական ու հայկական բանակներից որքան էր պահպանվել, հավաքվել այստեղ, կամ դրանք որքան էին համալրվել, աղբյուրները չեն հայտնում: Պարսկական և հայկական գործառնները գլխավորում էին իրենց գործառնները, և պետք է ենթադրել, որ ամեն դեպքում Գավգամելայում նույնպես կազմել են արիական բանակի հիմնական մասը: Մասնավորապես հայոց բանակի վերաբերյալ անհրաժեշտ է ասել, որ այն Հայաստանին մերձակա Իսոսից նահանջելու երկար ճանապարհ չունեի և համեմատաբար քիչ կորուստներ պետք է կրած լիներ:

Հեղինակների մեծ մասը Գավգամելայի դեպքում նշում են Իսոսին մի քանի անգամ գերազանցող, չափից շատ ուռճացված, 100000 կամ ավելի թվաքանակներ⁸⁴, որոնք նույնանում են Ալեքսանդրի վրիպականացված պատմության տարբերակների հաղորդումներին: Բացառություն է կազմում միայն Ռուփոսը, ըստ որի՝ այս ճակատամարտում արիական բանակն ուներ 245000 քանակություն և զգալիորեն՝ շուրջ 70000-ով զիջում էր Իսոսին: Հենց այս քանակությունն է հավանաբար առավել մոտ իրականին:

Թեև Դարեհը ուներ նոր բանակ կազմելու բավականին երկար՝ գրեթե 2 տարի ժամանակ, բայց դա նրան ըստ ամենայնի հաջողվել է մեծ դժվարությամբ: Մեծաքանակ զոհերից բացի, ըստ ամենայնի զգալի թիվ են կազմել ցրված, Դարեհի ճամբար չվերադարձած կամ հակառակորդի կողմն անցած զինվորներն ու գործառնները: Ռուփոսի համաձայն՝ նահանջի սկզբում «քչերն էին հետևում նրան», ըստ Արիանոսի՝ ընդամենը 4000 զինվոր⁸⁵: Դարեհը ավելի շատ զբաղված էր ոչ թե նոր ճակատամարտի պատրաստությամբ, այլ սկզբում Հալիսից, այնուհետև Եփրատից արևմուտք ընկած երկրները զիջելու

⁸² Ռ ու լ փ ո ս , IV 9(3-4), 12(9), 14(5) էջ 339, 350, 357:

⁸³ Ռ ու լ փ ո ս , IV, 12(6), էջ 350:

⁸⁴ Ա ռ ի ա ն ո ս . III, 8(6), էջ 97, Դ ի ո գ ո ռ ո ս , XVII, 53(3), էջ 90, Պ լ ու տ ա ռ ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XXXI. - Երկեր, էջ 76:

⁸⁵ Ռ ու լ փ ո ս , IV 1(1-3), էջ 310, Ա ռ ի ա ն ո ս . II, 13(1-3), էջ 70:

գնով և մեծ փրկագին տրամադրելով՝ Մակեդոնացու Հետ Հաշտություն կնքելու և ընտանիքը գերությունից ազատելու հարցերով: Նա «եռանդով սկսեց վերականգնել իր մարտական ուժերը» երրորդ անգամ Հաշտության մերժում ստանալուց Հետո միայն, երբ Մակեդոնացին գնում էր դեպի Եգիպտոս⁸⁶, այսինքն ճակատամարտից մոտ մեկ տարի առաջ: Այս ժամանակահատվածում նա, որպես Հակաքայլ, ապստամբություն է հրահրում Մակեդոնացու թիկունքում: Սպարտայի արքա Ագիսը, որին Իսոսի ճակատամարտից անմիջապես Հետո ֆինանսավորել էր Դարեհի զորավար Ավտոթրադատոսը, իր շուրջը համախմբելով հակամակեդոնական ուժերին, Բալկաններում պատերազմ է սկսում մակեդոնացիների ու նրանց դաշնակիցների դեմ: Բայց վճռական ճակատամարտում հաղթում են մակեդոնացիները, որից Հետո միայն Եգիպտոսից Փյունիկիա վերադարձած Մակեդոնացին իր բանակով շարժվում է Աքեմենյան տերության խորքերը⁸⁷:

Այսպիսով, մեր վերլուծությունը հանգեցնում է նրան, որ, ի տարբերություն Իսոսին մասնակից արիական մասնագիտացված մշտական բանակի, Գավգամելայում Դարեհը դուրս էր բերել որակով ու քանակով նախկինին զգալիորեն զիջող, էթնիկորեն շատ ավելի բազմազան, բայց ոչ մեծ քանակություններ ունեցող գավառական մանր զորամասերից կազմված հանպատրաստից բանակ:

Ինչ վերաբերում է Մակեդոնացու բանակին, ապա այն խոշոր համալրումներ էր ստացել թե՛ աննախադեպ նվաճումներով ոգևորված հելլենական աշխարհից, թե՛ նվաճված ծավալուն ու բազմամարդ երկրամասերից և թե՛ Դարեհի գերված կամ հակառակորդի կողմն անցած զորամասերի Հաշվին: Բայց, ինչպես ենթադրվեց այս հարցերին վերևում անդրադառնալիս, Մակեդոնացու զորաքանակը ռազմավարական ու քարոզչական նպատակներով արհեստականորեն նվազեցվել է: Եթե Իսոսում դեռևս ոչ, ապա Գավգամելայում այն կարող էր նույնիսկ թվաքանակով գերազանցել Դարեհի բանակին: Արիանոսը հաստատում է, որ Մակեդոնացին այս ճակատամարտում ուներ նախկին քանակը գերազանցող զորք, բայց ըստ նրա՝ այն բազմակի անգամ զիջել է Դարեհի բանակին և կազմել է ընդամենը 47000 քանակություն⁸⁸:

Այս պարզաբանումներից ու ճշգրտումներից Հետո խոսենք Գավգամելայում կայացած ճակատամարտի և դրան առնչվող տարբեր ձեռնարկների մասին:

Նախորդ քննարկումից ակնհայտ դարձավ, որ հին ստրատեգները, մասնավորապես Մակեդոնացին ու նրա զորավարները, պատերազմներից ու ճակատամարտերից առաջ ձեռնարկել են տևական, բազմանպատակ աշխատանք, որում նշանակալի տեղ են գրավել Հետախուզությունն ու լրտեսությունը, հակառակորդի շարքերում դավաճանների ու կողմնակիցների հավաքագրումը, տարբեր քայքայիչ ձեռնարկներն ու ապատեղեկատվությունը և այլ գաղտնի գործողություններն ու բանասարկություններ: Դրանք առաջնային, հաճախ վճռորոշ նշանակություն ունեցան Մակեդոնացու կողմից ողջ Փոքր Ասիան, Սիրիան, Եգիպտոսը նվաճելու, ծովում և հատկապես Իսոսի ճակատամարտում հաղթանակների հասնելու համար: Պետք է ակնկալել, որ Հետագայում նույնպես իրեն լիովին արդարացրած այս գեներալ կիրառմամբ հաղթանակի հասնելու հնարավորությունը Մակեդոնացին չպետք է թերազնահատեր միանգամայն ռիսկային, զուտ զինական ուժով իր նպատակը իրագործելուց: Դրանում մենք համոզվում ենք հաջորդ՝ Գավգամելայի ճակատամարտին վերաբերող սվյալները քննարկելով:

Եթե Իսոսի հաղթանակում վճռորոշ գործոն հանդիսացավ մարերի դավաճանությունը, ապա Գավգամելայում Մակեդոնացին հավանաբար օգտագործել է մեկ այլ, ոչ պակաս արդյունավետ գործոն: Դա այն էր, որ Դարեհի շտաբի գլխավոր ներկայացուցիչներից մեկը, ըստ էության, ենթարկվել է նրա

⁸⁶ Ռ ու Վ ի ո ս, IV 5(1-8), 6(1-2), 11, էջ 326-327, 329, 346-349, Ա ը ի ա ն ո ս . II, 25, էջ 86:

⁸⁷ Ռ ու Վ ի ո ս, VI, 1, էջ 406-408, Ա ը ի ա ն ո ս . II, 13(4-6), III, 6(1-4), էջ 70-71, 94-95:

⁸⁸ Ա ը ի ա ն ո ս . III, 12(5), էջ 103:

հրամանին: Դա արքայից արքայի թերևս ամենավստահելի գորավար Մազեյն էր, որի դավադիր առաքելութունը բավականին բացահայտ արտահայտված է հետևյալ տվյալներում:

Արիանոսի համաձայն՝ Դարեհի հրամանով Մազեյը 3000-անոց զորամասով, որից 2000-ը հելլեն վարձկաններ էին, հսկում էր Տիգրիսի անցումը: Բայց դա չի խանգարում, որ հակառակորդը նրանց ներկայութամբ գրեթե ավարտին հասցնի կամրջի շինարարությունը: Երբ մոտենում են մակեդոնական հիմնական ուժերը, Մազեյը արդեն դիմում է փախուստի, թեև նրան դեռևս ոչինչ չէր սպառնում: Մակեդոնացին միանգամայն անարգել կամրջի շինարարությունը ավարտվելուց հետո է անցնում գետը, որից հետո միայն կարող էր արդարացիվել Մազեյի փախուստը: Նա Մակեդոնացուն անարգել անցումի հնարավորություն է տալիս նաև Տիգրիսով⁸⁹:

Ըստ Ռուփոսի նույնպես, Մազեյը, որն ուներ Արիանոսի նշած թվաքանակից կրկնակի ավելի զորաքանակ, մակեդոնացիներին որևէ կերպ չի խոչընդոտում անցում կատարել Եփրատով: Իսկ խորը, սրընթաց և քարքարոտ Տիգրիսը մակեդոնացիներն անցնում են մեծ դժվարությամբ՝ ուժասպառությունից կամ խեղդվելուց փրկվելու համար հաճախ իրենց իրերի հետ դեն նետելով նաև զենքերը: Ռուփոսի հետևյալ հաղորդումից պարզվում է կողմերի դավադիր պայմանավորվածությունը. «Մազեյը, որն անկասկած կշարդեր Ալեքսանդրին, եթե գետանցի ժամանակ հարձակվեր նրա զորքի վրա, սկսեց մարտնչել արդեն ավին շարված և վերազինված միավորումների դեմ»: Մազեյը մակեդոնացիների վրա է ուղարկում 1000 հեծյալ, որոնց հեշտությամբ ջախջախում են⁹⁰: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս հազարյակը Սատրոպատի հրամանատարությունից տակ գտնվող զորամիավորումն էր, որը նույնպես, բացի Մազեյի 6000-անոց զորամասը, Դարեհն ուղարկել էր մակեդոնացիների գետանցումները խոչընդոտելու համար: Հավանաբար Մազեյը հրաժարվել է հարձակվել մակեդոնացիների վրա, ինչին Սատրոպատը ստիպված գնացել է իր փոքրաքանակ հեծելազորով: Այս ձևով գլխավորն ոչնչացվել է Դարեհին իսկապես հավատարիմ հրամանատարն իր զորքով հանդերձ:

Տիգրիսով Մակեդոնացու գետանցումը Ռուփոսը համարում է անմիտ համարձակություն, որի բարեհաջող ելքը պայմանավորում է սոսկ «արքայի անփոփոխ բախտով»: Բայց Մակեդոնացին բոլորովին էլ անհաջակեկատ չէր և այնքան էլ հույսը բախտի վրա չէր դրել: Պարզապես Մազեյը ըստ ամենայնի իր հրամանին ենթարկվող գաղտնի գործակալ էր, և Մակեդոնացին շատ լավ է իմացել, որ վերջինս իր վրա չի հարձակվի:

Ալեքսանդրի ու Մազեյի դավադիր համաձայնությունը պարզապես է նաև հետագա գործողություններում: Մազեյի այրած մթերանոցներում անմիջապես հայտնվում և կրակը հանդցնում են մակեդոնացիները, կամ նա ուղղակի «չատ բան անվնաս թողնում էր թշնամուն»: Արդյունքում մակեդոնացիները «լիուլի ապահովված» էին «ամեն տեսակ մթերքներով»: Իսկ Գավգամելային մոտենալիս, Ռուփոսի համաձայն, եթե Մազեյը հարձակվեր, նրա գրոհին դժվար թե դիմանար երկար ու դժվարանց ճանապարհին հյուսիսում և հոգեպես ընկճված մակեդոնական բանակը: Դրա փոխարեն Մազեյը լքում է ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող բարձունքը, որտեղից երևում էին երկու կողմերի ճամբարներն ու զորաշարը: Այն անմիջապես գրավում են մակեդոնացիները, այստեղ տեղավորում իրենց ճամբարն ու Մակեդոնացու վրանը⁹¹:

Մազեյի դավադիր գործունեությունը վճռորոշ է դառնում նաև ճակատամարտի ժամանակ, ինչի մասին կխոսվի ստորև:

Եթե Իսոսը որպես իր համար հարմար ճակատամարտի վայր ընտրեց Մակեդոնացին, ապա Գավգամելայում ճակատամարտելու, հենց այստեղ մարտական պատրաստություններ ձեռնարկելու և հակառակորդին սպասելու որոշումը Դարեհինն էր: Մակեդոնացին այս հանգամանքը նույնպես

⁸⁹ Արիանոս, III, 7(1-5), էջ 95-96

⁹⁰ Ռուփոս, IV, 9(7-25), էջ 340-342:

⁹¹ Ռուփոս, IV, 10(11-15), 12(1, 14-19, 24), էջ 344, 349, 351, 352:

առավելագույնս օգտագործեց իր օգտին: Գավգամելա տանող ճանապարհին նա դիտավորյալ 4 օր կանգառ կատարեց, ինչը հետևում էր ոչ միայն իր գորքին հանգիստ տալու, այլև մարտական դասավորություններ նույն տեղում կանգնած, «Իրենց սպառազինության տակ կքած» Դարեհի բանակը ուժասպառ անելու նպատակ: Ըստ ամենայնի նույն նպատակն էր հետապնդում մակեդոնացիների շտաբում քննարկվող գիշերային հարձակման ծրագիրը: Դրանից երկյուղելով՝ Դարեհը ողջ գիշեր իր բանակը պահում է մարտական դրություն մեջ, ինչը «չափազանց վնասեց» նրա գորքին⁹²: Իրականում մակեդոնացիները հավանաբար այդպիսի մտադրություն ընդհանրապես չեն ունեցել և այդ մասին լուրերը տարածել են Դարեհի բանակը ողջ գիշեր լարված սպասման մեջ պահելու համար:

Մակեդոնացու ռազմավարությունում որքան էլ մեծ տեղ են գրավել խորամանկությունն ու բանասարկությունները, դրանք Գավգամելայում այնուամենայնիվ կարող էին բավարար չլինել հաղթանակի համար, եթե նա ու նրա զորավարները չգրսևորեին ճիշտ ռազմավարություն նաև մարտի դաշտում: Ռուփոսի համաձայն՝ Մակեդոնացին, ի տարբերություն տեղանքի հարմարություն և բախտի շնորհիվ ձեռք բերված Իսոսի հաղթություն, Գավգամելայում դրսևորել է «խորաթափանցություն», տեղի է ունեցել իրադրություն խոր վերլուծություն. «Նա մեկ մտածում էր, թե ինչ ձևով իջեցնի զորաշարը պարսիկների աջ թևը, մեկ՝ ինչպես ընդհարվի թշնամուն ուղիղ ճակատով, մեկ տատանվում էր, արդյոք հարվածը հասցնի ձախ թևին»⁹³:

Ի վերջո մակեդոնացիները հանգում են միանգամայն ճիշտ եզրակացության, որոշելով գլխավոր հարվածը նորից ուղղել Դարեհի ձախ թևի վրա: Այս վճռի ճշտությունը գնահատելու համար անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ դեռևս Մարաց գերիշխանության ժամանակներից արիական դաշնային բանակը գլխավորել է մարերի, պարսիկների ու հայերի էթնիկ եռյակը: Նույն եռյակը քանակով ու շարակարգով գլխավորում է աքեմենյան բանակը նաև Իսոս գնալուց: Սա նշանակում է, որ այս եռյակի մեջ ձևավորվել էին ռազմական փոխհամաձայնության դարավոր ավանդույթներ, ինչը խախտվել էր մարերի դավաճանություն պատճառով՝ ձախ թևն այսպիսի պատասխանատու պահին համապատասխան փորձ չունեցող բակտրիացիների ղեկավարմանը վստահելով: Անհրաժեշտ է նկատի առնել նաև այն, որ, ի տարբերություն մարերի 60000-անոց բանակի, ձախ թևում նրանց փոխարինած բակտրիական զորքերն ընդամենը 9000 էին: Շատ ավելի փոքր քանակներ էին կազմում այս թևի մյուս էթնիկ զորամասերը: Ընդհանուր քանակով գուցե այն չի զիջել, գուցե և գերազանցել է մյուս թևերին, բայց այն կազմված էր անհամեմատ փոքրաքանակ էթնիկ զորամիավորներից: Իսկ դա վկայում է այս թևի առավել տարանջատվածության, հետևաբար ցածր մարտունակության մասին: Իհարկե, մարերի դավաճանությունից հետո Դարեհն այլընտրանք չունեց, ինչն առավելագույնս օգտագործեց Մակեդոնացին:

Ձախ թևի թուլությունը քողարկելու և այն ուժեղացնելու ակնհայտ միտում պետք է տեսնել նաև նրանում, որ Դարեհն այստեղ տեղադրել էր մյուս թևերից կրկնակի ավելի՝ 100 մարտակառքեր և այն համարել պարսկական զորամասերով⁹⁴: Մակեդոնացու կամ նրա զորավարների ռազմավարական հմտությունը և հետախուզության լավ աշխատանքը պետք է գնահատել հատկապես նրանով, որ այս քողարկիչ քայլերից անկախ, նրանք ճշտորեն որոշեցին Դարեհի բանակի ամենաթույլ թևը, ուր և սկզբում ուղղեցին գլխավոր հարվածը:

Ճակատամարտը սկսվում է նրանով, որ Մակեդոնացին դեպի աջ է տեղաշարժում իր գլխավորած աջ զորաթևը: Դարեհին թվում է, որ նրանք փորձում են դուրս գալ մանգաղակիր մարտակառքերի համար հարթեցված տեղանքից, և նրանց ուղին փակելու է ուղարկում սկյութական ու բակտրիական հեծելազորը, որը կատաղի բախման մեջ է նստում Մակեդոնացու ձգված աջ թևի դեմ: Այնուհետև

⁹² Ռ ու կ փ ո ս, IV, 13(3-12), 14(2), էջ 352-353, 357, Ա ը ի ա ն ո ս, III, 9(1-2), 10(1-4), 11(1-2), էջ 98-100:

⁹³ Ռ ու կ փ ո ս, IV, 13(16), էջ 354:

⁹⁴ Ա ը ի ա ն ո ս . III, 11(3), էջ 101:

Դարեհը գրոհի է ուղարկում մարտակառքերը: Դրանք մեծ կորուստներ պատճառելով, խարխլում են մակեդոնացիների փաղանգը, բայց վերջիններս միջանցքներ բացելով սուրացող մարտակառքերի առաջ, կարողանում են դրանք ոչնչացնել իրենց շարքերի մեջ և նորից վերականգնել մարտաշարքը: Այնուհետև մարտի մեջ է մտնում հետևակը: Դարեհը գնալով մեծ ուժեր է տրամադրում Մակեդոնացու չափազանց աջ ձգված զորաթևը շրջապատելու համար: Սա հենց այն էր, ինչն ակնկալում էր Մակեդոնացին դեպի աջ զորաշարժով: Այդպիսով գնալով թուլանում է կենտրոնը, որտեղ կանգնած էր Դարեհը:

Նույն նպատակով Մակեդոնացին դիմել էր մեկ այլ հաջող խորամանկություն: Նա գերիններով գումակը, որտեղ էր նաև Դարեհի ընտանիքը, ոչ մեծ պահապան ջոկատով տեղադրել էր բանակատեղին մոտ գտնվող մի «բարձրադիր վայրում»⁹⁵: Ռուփոսը այս քայլի նպատակը չի գիտակցում, բայց նրա հաղորդումներից ակնհայտ է Մակեդոնացու հետապնդած քողարկված մտադրությունը: Դարեհն սկզբում գերիններին ազատելու է ուղարկում աջ թևում գտնվող կովկասցիների ու սկյուլթների հեծելազորը, իսկ այնուհետև նաև բակտրիացիներին, նրանց հանելով իր ձախ թևից: Սա ակնհայտորեն հետևում էր Դարեհի շարքերը թուլացնելու և այնտեղ խառնաշփոթություն ստեղծելու նպատակ, ինչը ակնհայտ է Ռուփոսի այն հաղորդումից, որ. «գումակը թալանելուց վերադարձած բակտրիացիները չէին կարողանում գտնել իրենց նախկին տեղերը»⁹⁶: Հավանաբար, Դարեհի ընտանիքը բլրի վրա չի էլ գտնվել, քանի որ թեև նրա ուղարկած զորամասերին հաջողվում է ներխուժել գումակ և նույնիսկ ազատել գերիններին, բայց ըստ Դիոդորոսի, Դարեհի մայրը, իբր Մակեդոնացու հանդեպ ունեցած երախտագիտությունից զրոգված, հրաժարվում է գնալ ազատարարների հետ⁹⁷: Պարզ է, որ սա անհեթեթություն հասնող մոլուցքով Մակեդոնացուն փառաբանելու հերթական դրսևորում է. Դարեհի ընտանիքը եթե մյուս գերինների հետ լիներ, չէր կարող հրաժարվել ազատագրումից:

Այս իրավիճակում պարզվում է Մակեդոնացու բուն նպատակը: Արիանոսի համաձայն՝ նա չափազանց աջ ձգված և կիսաշրջափակված թևը թողնելով օգնության եկած զորամասերին՝ իր զորագնդով շրջվում է արիական բանակի կենտրոնի վրա և գլխավոր հարվածի ուղղությունը կտրուկ փոխելով՝ «վազքով ուղղվելով նետվեց ուղիղ Դարեհի վրա»: Նույն իրադրությունը Ռուփոսը նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Աջ թևում⁹⁸ պարսիկների շարքերը որոշ չափով նոսրացան. այնտեղից հեռացել էին բակտրիացիները գումակի վրա հարձակվելու համար: Այդպիսով Ալեքսանդրը նետվեց թուլացած շարքերի վրա և մեծ ջարդ կազմակերպեց»⁹⁹:

Իրադրության կտրուկ փոփոխությունը հանկարծակի է բերում ձախ թևից գրեթե անպաշտպան մնացած Դարեհի բանակի կենտրոնը: Ճիշտ ինչպես Իսոսուս, նորից կատաղի մարտ է տեղի ունենում հենց Դարեհի մարտակառքի առաջ: Մեծ խուճապ է սկսվում, երբ սպանվում է Դարեհի կառապանը, բայց ողջ զորաշարքում սխալմամբ կամ դիտավորյալ գուլժ է տարածվում, որ սպանվել է ինքը՝ Դարեհը: Կենտրոնը չի դիմանում հանկարծակի և հուժկու հարվածին և Դարեհին հետևելով՝ ձախ զորաթևի հետ դիմում է համատարած փախուստի:

Մակեդոնացիների մի մասը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ նետվում է հետապնդելու Դարեհին, իսկ մյուս մասը թեսալական հեծելազորի հետ շրջվում է Դարեհի աջ թևի դեմ, որտեղ ճակատային գծով գրոհող հետևակը և աջ կողմից շրջանցած հեծելազորը կիսաշրջանի մեջ էին առել մակեդոնացիների ձախ թևը: Այն գլխավորող Պարմենիոնը «հապճեպ զեկուլյց» է ուղարկում Մակեդոնացուն, որ ինքը «աքցանի» մեջ է, և եթե նա «արագորեն չգա օգնության, ապա ինքը չի կարողանա կասեցնել ընդհանուր փախուստը»: Ալեքսանդրը դրան արձագանքելով՝ իր ձախ թևի

⁹⁵ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 13(35), էջ 356:

⁹⁶ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 15(22), էջ 363:

⁹⁷ Դ ի ո դ ո ռ ո ս , XVII, 59(7), էջ 95:

⁹⁸ Խոսքը Ալեքսանդրի աջ հետևաբար Դարեհի ձախ թևի մասին է:

⁹⁹ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 15(20), էջ 363, Ա ը ի ա ն ո ս . III, 14, էջ 104:

ընդհանուր փախուստը կանխելու համար, ինչը կարող էր հանգեցնել ընդհանուր պարտության՝ անմիջապես թողնում է հետապնդումը և վերադառնում մարտադաշտ: Ճանապարհին նա բախվում է կենտրոնից նահանջող պարսկական, պարթևական և հնդկական հեծելազորի հետ: Սրանք մինչ այդ Դարեհի հետ կենտրոնից փախուստի դիմած զորքերի մնացորդներն էին, որոնց դեմ ընթացած մարտը Արիանոսը համարում է «այդ ողջ ճակատամարտում ամենաթեթև»: Նման չափազանցումներն ու գունազարդումները, ակնհայտորեն հետևում են Մակեդոնացուն փառաբանելու և հնարավորին չափ դրամատիկ իրավիճակներ ներկայացնելու նպատակ և հեռու են իրականությունից: Այսպիսի մոտեցումը հատուկ է նաև Ռուփոսին, որը մինչ այս ճակատամարտը, «Տիգրիսի գետանցումի ժամանակ Մակեդոնացու ողջ բանակի դեմ դուրս ելած Սատրոպատի հազարյակի ոչնչացումը ներկայացնում է որպես «հեծելազորի հուշակալոր ճակատամարտ»¹⁰⁰:

Կենտրոնի զորամասերի մնացորդների փախուստից հետո Մակեդոնացին հայտնվում է իր ձախ թևին խուճապի մատնած հակառակորդի աջ թևի թիկունքում: Այսպիսով Մեծ Հայքի բանակի գլխավորած զորաթևը ընկնում է Մակեդոնացու ողջ բանակի երկկողմանի հարվածի տակ: Արիանոսի համաձայն, երբ Ալեքսանդրը հարձակվել է աջ թևի վրա, սրանք արդեն իբր փախուստի էին դիմել: Բայց անհասկանալի է, թե ինչու՝ մինչ այդ, նույն հեղինակի վկայությամբ, հակառակորդին աքցանի մեջ առած աջ թևը պետք է դիմեր փախուստի: Ռուփոսի տվյալներից հետևում է, որ այս անգամ նույնպես վճռորոշ է դարձել Մագեյի գործոնը: Նրա համաձայն՝ «չնայած ուժերի զերակալությունը, վախենալով կռվող կողմերի ճակատագրից, նա (Մագեյը.՝ Մ.ՏՏՏՕ.) թուլացրեց ճնշումը ճգնված հակառակորդի վրա»: Սա անակնկալ էր նույնիսկ Պարմենիոնի համար, որը «չհասկացավ, թե ինչու ճակատամարտը անսպասելի թուլացավ, բայց եռանդուն կերպով օգտվեց դրանից հաղթանակի հասնելու համար»¹⁰¹:

Եթե Արիանոսի համաձայն աջ թևը դիմել է փախուստի, ապա ըստ Ռուփոսի՝ գրոհը դադարեցնելուց հետո այս թևը սկսել է «ոչ թե դանդաղորեն նահանջել, այլ արագ երթով: Մնում էր մեջքով շրջվելին, որ դառնար իսկական փախուստ»¹⁰²: Սա նշանակում է, որ աջ թևը ոչ թե փախուստի է դիմել, այլ կանոնավոր նահանջել է՝ այդպես էլ իր մեջքը ցույց չտալով հակառակորդին:

Այստեղ անհրաժեշտ է խոսել այն մասին, որ Դարեհին դավաճանած, իսկ հետագայում Մակեդոնացու կողմից բարձր դիրքի արժանացած Մագեյը, լինելով հունա-հռոմեական հեղինակներին լավ ծանոթ և հաճո դեմք, նրանցից շատերի կողմից արհեստականորեն վերածվել է Դարեհի շտաբի գլխավոր հերոսի: Խոսքը վերաբերում է հատկապես Ռուփոսին ու Դիոդորոսին, որոնք նրան ներկայացնում են որպես աջ թևի գլխավոր հրամանատար¹⁰³: Բայց Արիանոսի համաձայն՝ Մագեյը սոսկ աջ թևում գտնվող Կելեսիրիայի և Ասորիքի զորքերի հրամանատարն էր, որի անունը ճակատամարտի ժամանակ ընդհանրապես չի տալիս: Նրա տվյալներից հետևում է, որ աջ թևը գլխավորող Մեծ Հայքի զորքերի հրամանատարն էր Օրոնտոսը¹⁰⁴, որին և հավանաբար պատկանել է նաև ողջ թևի հրամանատարությունը: Սա նշանակում է, որ Մագեյի հրամանով չէ, որ աջ թևը դադարեցրել է մարտը, ինչպես վկայում է Ռուփոսը: Իրականում նրա կողմից հավանաբար տեղի է ունեցել ինչ-որ դավադիր գործողություն, գուցե իր զորամասով թիկունքից հարված կամ դասալքություն, ինչը ստիպել է այս թևի հրամանատարությունը դադարեցնել մարտը շրջապատման օղակի մեջ հայտնվելու սպառնալիքից խուճապի մատնված և փախուստի պատրաստվող հակառակորդի դեմ:

¹⁰⁰ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 9(25), էջ 342:

¹⁰¹ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 16(4), էջ 365:

¹⁰² Ռ ու կ փ ո ս , IV, 16(6), էջ 365, Ա ը ի ա ն ո ս . III, 15(3), էջ 106:

¹⁰³ Ռ ու կ փ ո ս , IV, 16(2), էջ 365, Դ ի ո դ ո ռ ո ս , XVII, 59(5), 60(5), էջ 95, 96:

¹⁰⁴ Ա ը ի ա ն ո ս . III, 8(5, 6), էջ 97:

Մակեդոնացու քողարկված այլ գործարքների մասին

Արիանոսի համաձայն՝ Դարեհը իր գորքերի մնացորդներով, որոնց կազմում էին բակտրիացիներն ու հույն վարձկանները, «Հայկական լեռներով» անցնում է Մարաստան, որտեղ, Ռուփոսի համաձայն, նրա մոտ է հավաքվում մոտ 40000 թվաքանակ ունեցող բանակ¹⁰⁵: Նահանջող Մեծ Հայքի գորքերը և աջ թևի մյուս գորամասերն այդ բանակի կազմում չեն հիշատակվում և ամենայն հավանականությամբ պատուպարվել են իրենց հայրենիքում, այսինքն Հայաստանում և հարակից երկրներում: Սա նշանակում է, որ Դարեհի պարտված բանակի մեծ մասը նահանջել է Հյուսիս: Բայց Մագեյը հաջողեցնում է գնալ հակառակ ուղղությամբ և «չըջանցիկ» անցնելով Տիգրիսը՝ իր «կոտորված գորքի մնացորդներով» հայտնվել Բաբելոնում: Դարեհին հետապնդելու փոխարեն Բաբելոն է գնում նաև Մակեդոնացին: Սա հավանաբար փոխադարձ պայմանավորվածություն էր Մակեդոնացու և Մագեյի միջև ու հետևում էր Դարեհի ամենահարուստ և նշանավոր քաղաքի ու սատրապության ինքնակամ հանձնումը կազմակերպելու նպատակ: Ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, երբ հանձնվողները Ալեքսանդրին նախօրոք պատվիրակներ էին ուղարկում և հավատարմագրեր փոխանակում, Մագեյը առանց նախնական պայմանի, «հնազանդորեն դուրս եկավ նրան ընդառաջ իր չափահաս որդիների հետ և նրա ողորմածությունը հանձնեց քաղաքը և հենց իրեն»: Բայց Մագեյը չէր կարող հանձնել Բաբելոնը, քանի որ նա ոչ թե այս քաղաքի, այլ Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիների սատրապն էր: Բաբելոնը Մագեյի կողմից հանձնելու մասին գրող Ռուփոսը քիչ անց ճշգրտում է, որ քաղաքը Մակեդոնացուն է հանձնել դրա «պահապան» Բագոփանը: Բայց Ալեքսանդրը Բաբելոնիայի սատրապ է նշանակում ոչ թե Բագոփանին, այլ մինչ այդ իր դեմ կռվող Դարեհի ամենանշանավոր զորավարներից մեկին՝ Մագեյին: Նույնը հետևում է Արիանոսի տվյալներից, որը Բաբելոնի հանձնումը բոլորովին Մագեյին չի վերագրում, այլ միայն հայտնում է, որ քաղաքի բնակչության, կառավարիչների ու քրմերի ինքնակամ հանձնվելուց հետո Մակեդոնացին նրան նշանակում է այս երկրի սատրապ՝ դրան չտալով որևէ հիմնավորում: Անհասկանալի է մնում, որ եթե ոչ Բաբելոնը հանձնելու, ապա ո՞ր ծառայության համար է Մագեյին տրվել Դարեհի ամենանշանավոր ու հարուստ սատրապությունը: Այլ բան, եթե նա մինչ այդ եղած լիներ Բաբելոն քաղաքի կամ Բաբելոնիա երկրի սատրապը և քաղաքը թշնամուն հանձնած լիներ այնտեղ իր իշխանությունը պահպանելու պայմանով, ինչպես որ ընդհանրապես վարվում էր Մակեդոնացին իրեն հանձնված սատրապների ու իշխանավորների հետ: Ռուփոսի համաձայն՝ Մագեյը Մակեդոնացու բարյացակամությանն է արժանանում այն ակնկալիքով, որ «կարող է իր օրինակով նպաստել, որ ուրիշ քաղաքներ նույնպես հանձնվեն»: Բայց սա անհեթեթ պատճառաբանություն է, քանի որ այս դեպքում քաղաքը հանձնում է մեկը, իսկ այն ստանում է մեկ ուրիշը, ինչն ընդհակառակը՝ մյուսների համար կարող էր իշխանությունը կորցնելու սպառնալիք դիտվել¹⁰⁶:

Մակեդոնացին առատաձեռն է վարվում նաև Մագեյի որդու հետ: Սա նախապես իր հոր տիրակալության տակ գտնվող Ասորիքի պրետորը և, ինչպես Մագեյը, «Դարեհի արքունիքի ամենաազդեցիկ մարդկանցից» էր: Նա նույնիսկ Դարեհի մահից հետո շարունակում էր մնալ վերջինիս ճամբարում և ծառայում Ալեքսանդրին որպես լրտես: Սրան Մակեդոնացին առաջարկում է իր ունեցածի համեմատ շատ ավելի ընդարձակ ևս մեկ սատրապություն¹⁰⁷:

Մագեյի ու նրա որդու նկատմամբ ցուցաբերած այս աննախադեպ առատաձեռնությունը պետք է համարել նրանց անգնահատելի դավաճանության վարձը: Համեմատության համար բավական է ասել,

¹⁰⁵ Ռ ու լ փ ո ս , V, 8(1-5), էջ 392-393: Ա Ր Ի ա ն ո ս . III, 16(1-2), էջ 107:

¹⁰⁶ Ռ ու լ փ ո ս , IV, 16(7), V, 1(17-20, 44), էջ 365-366, 371, 375; Ա Ր Ի ա ն ո ս . III, 8(6), 16(3-4), էջ 97, 107:

¹⁰⁷ Ռ ու լ փ ո ս , V, 13(11), էջ, 403; Ա Ր Ի ա ն ո ս . III, 21(1), էջ, 114; Պ Լ ու տ ա Ր Ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XXXIX. - երկեր, էջ 86:

որ Մակեդոնացին իր գլխավոր զորավար Պարմենիոնին նվիրում է ընդամենը մի պալատ¹⁰⁸: Այդպիսով նա իր հաղթանակներում անդրկուլիսյան դավադիր գործարքներին փաստորեն տվել է անհամեմատ ավելի բարձր գնահատական ու նշանակություն, քան մարտի դաշտում ձեռք բերած հաղթանակներին:

Մակեդոնացին Դարեհի բանակում գտնվող ևս մեկ իշխանավորի՝ Ատրոպատեսին է թողնում իր սատրապությունը՝ Փոքր Մարաստանը: Պարզ է, որ նման թանկարժեք պարզև ստանում են համարժեք ծառայություն համար: Ըստ ամենայնի Ատրոպատեսը Մագեյի հետ նախօրոք ընդգրկված էր Մակեդոնացու գաղտնի գործակալությունում և այս պարզեին արժանացել է ավելի շուտ ոչ թե իր երկիրը Մակեդոնացուն հանձնելու, այլ, ինչպես Մագեյի ու նրա որդու դեպքում, Դարեհի թիկունքում դավադրություններ նյութելու համար: Սրա իրական դեմքն ավելի ակնհայտ է դառնում պատերազմի վերջերին, երբ նա Մակեդոնացուն է հանձնում ապստամբություն բարձրացրած և իրեն արքա հռչակած իր ցեղակից Բարիաքսին¹⁰⁹: Ատրոպատեսի իրական դերակատարության բացահայտումը ենթադրել է տալիս, որ Մագեյի գլխավորած ասորական զորամասի հետ Մեծ Հայքի գլխավորած աջ թևին թիկունքից դավաճանաբար հարվածել կամ մարտադաշտը լքել են նաև այս թևում տեղակայված Ատրպատականի զորքերը:

Մակեդոնացու ռազմավարությունը վերլուծելիս ու գնահատելիս անհրաժեշտ է հիշել Հուստինոսի այն հաղորդումը (IX, 8, 1-21), որ Ալեքսանդրը նույնությամբ ժառանգել էր հոր՝ Փիլիպպոս II-ի քաղաքականությունը, որը նպատակին հասնելու համար միջոցների մեջ ոչ մի խտրականություն չէր դնում, դիմում էր ցանկացած միջոցի՝ կանգ չառնելով որևէ բարոյական նորմի առաջ, նախընտրում էր հակառակորդին հաղթել ոչ թե բաց պատերազմում, այլ խորամանկությամբ¹¹⁰: Այս առումով անսպասելի չի կարելի համարել, որ, ինչպես համոզված էր Դարեհը, Մակեդոնացին Գավգամելայի ճակատամարտից անմիջապես առաջ սպանել էր նրա գերված կնոջը: Ըստ ամենայնի դա հետևել է առաջիկա մարտում Դարեհին ընկճելու նպատակ կամ եղել նրանից պահանջված ինչ-որ քայլ չկատարելու պատասխան: Դարեհին այս գույժը հասցնում է իբր թիկունքից չհսկվող Ալեքսանդրի ճամբարից փախած, մահացած թագուհու ներքինին, որն ըստ ամենայնի դա արել է մակեդոնացիների ցուցումով, և Դարեհն իզուր չէր նրան կասկածում «մակեդոնացիների կողմը» անցած լինելու համար: Նույն՝ ընկճելու ու վարկաբեկելու նպատակով են, հավանաբար, տարածվել նաև Ալեքսանդրի հետ իբր կենսակցող Դարեհի կնոջ վերաբերյալ լուրերը¹¹¹:

Մակեդոնացու ռազմավարությունում շատ ավելի առաջնային տեղ է գրավել Դարեհի սպանությունը: Ռուսիոսի համաձայն՝ դեռևս Իսոսում Մակեդոնացին նպատակ ուներ «փառքի հասնել Դարեհի սպանությունը»: Նա նույն նպատակն էր հետապնդում նաև Գավգամելայի նախօրյակին և ուղղակի հայտարարում, որ «ես պարտավոր եմ հետապնդել նրան, մինչև նա չսպանվի»: Այդպիսով միանգամից կիլվեր Արիական դաշնությունը, և Մակեդոնացու դեմ վարվող պատերազմը կստանար պառակտված, անկազմակերպ բնույթ կամ ընդհանրապես կդադարեր: Սրանով պետք է բացատրել այն, որ նա Գավգամելայում թեև երրորդ խոշոր հաղթանակն էր ձեռք բերել, բայց քանի որ Դարեհին հաջողվել էր փախչել ու փրկվել, ապա գտնում էր, որ «իր ձեռքից խլեցին հաղթանակը»¹¹²:

Հունա-հռոմեական աղբյուրների համաձայն՝ Դարեհին ի վերջո սպանել է ոչ թե Մակեդոնացին, այլ իր իսկ զինակիցները՝ Մակեդոնացուց ակնկալելով մեծ վարձատրություն, բայց արժանացան դաժան մահապատժի: Նույնն է ասվում Ալեքսանդրի մասին երկի տարբերակներում, այն ճշգրտամբ միայն, որ Դարեհին սպանելու համար սրանց անմիջապես Մակեդոնացին է պարզև խոստացել: Նա

¹⁰⁸ Պ Լ ու տ ա ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XXXIX. Երկեր, էջ 86:

¹⁰⁹ Դ ի ո գ ո ռ ո ս , XVIII, 3(3), էջ 111, Ա ռ ի ա ն ո ս , VI, 29(3), էջ 238:

¹¹⁰ Γαφύροβ, Δ. Կ. Цубыкуցу, с. 24:

¹¹¹ Ռ ու փ ո ս . IV, 10(18-34), էջ 344-346; Պ Լ ու տ ա ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XXX. - Երկեր, էջ 75-76:

¹¹² Ռ ու փ ո ս , IV, 11(18), 16(3), էջ 349, 365:

կատարել է իր խոստումը, բայց պարզեւ չհանձնելուց անմիջապես հետո հրամայել է մահապատժի ենթարկել նրանց՝ արքա սպանելը գնահատելով որպես աններելի հանցագործություն¹¹³:

Այսպիսով, հունա-հռոմեական աղբյուրներն ու Ալեքսանդրի մասին երկի տարբերակները համաձայնում են նրանում, որ Մակեդոնացին պատերազմի սկզբից հետապնդել է Դարեհին սպանելու գերխնդիր: Բայց եթե երկային տարբերակներում նա իր գործակալների միջոցով դա ի վերջո իրագործում է, ապա հունա-հռոմեական աղբյուրներում Մակեդոնացին կտրուկ փոխում է իր բարոյական դեմքը, և Դարեհին ամեն կերպ սպանել ցանկացողից վերածվում նրան ամեն կերպ փրկել ցանկացողի: Այս կերպարանափոխությունը կարելի է մեկնաբանել հետևյալ կերպ: Քանի դեռ կենդանի էր օրինականորեն ճանաչված թագավորը, Մակեդոնացին չէր կարող ճանաչվել Ասիայի օրինական տիրակալ: Այս առումով թեև Մակեդոնացին ունեցել է Դարեհին սպանելու առաջնային նպատակ և այն իսկապես իրագործել է, ինչպես պնդում են երկային տարբերակները, բայց նրան միաժամանակ անհրաժեշտ էր, որ իր նվաճած Աքեմենյան տերությունում դիտվեր իշխանություն օրինական ժառանգորդ, այլ ոչ թե օրինական արքային սպանած և երկիրը զավթած անօրեն բռնակալ: Այս ձգտման արգասիք պետք է համարել պատմագրական աղբյուրներից հայտնի այն հաղորդումը, որ Դարեհը մահանալուց առաջ իբր ավանդել է, որ «թող ոչ ոք, բացի Ալեքսանդրից, չնստի Կյուրոսի գահին», կամ դեռևս Գավգամելայի ճակատամարտից առաջ աղոթել, որ «Ասիայի արքան լինի ոչ այլ ոք, քան այդքան արդարամիտ այդ թշնամին, այդքան զթասիրտ հաղթողը»¹¹⁴: Սրանք իրենց իսկ հակասող հաղորդումներ են: Ռուփոսի համաձայն՝ նույնիսկ Գավգամելայի պարտությունից հետո, դեռևս բավականին մեծաքանակ բանակ ունեցող Դարեհը չէր ընկճվել և «ավելի շատ պատրաստվում էր ճակատամարտի, քան փախուստը շարունակելու»¹¹⁵: Ակնհայտ է, որ այս սրտածմլիկ հնարանքները և ակնհայտ կեղծիքները՝ Մակեդոնացուն բարոյական ամենաբարձր հատկանիշներով պատկերող ժամանակի քարոզչություն և դրա արտահայտություն հունա-հռոմեական աղբյուրների արգասիքն են, ինչի նպատակն էր, որպեսզի Մակեդոնացին դիտվեր ոչ թե օրինական արքային սպանող, այլ ընդհակառակը՝ ճանաչվեր նրա օրհնությունն ստացած, Ասիայի գերագույն գահի օրինավոր ժառանգորդ:

Իր ձեռնարկներին ու վարած պատերազմին «ազնվաբար» տեսք տալու քարոզչությունը միշտ էլ կարևոր տեղ է գրավել Մակեդոնացու ռազմավարությունում: Դրա հետևած նպատակը նա հայտնում է իր գիշերներին ուղղված հետևյալ խոսքում. «Ինչքան ավելի հնազանդ կղաճան պարսիկները, ըմբռնելով, որ դուք արդարացի պատերազմ եք վարում»¹¹⁶:

Մակեդոնացին միջոցների մեջ խտրականություն չէր դնում նաև ամենամերձավորների հանդեպ առաջացած հարցերը լուծելիս: Պարմենիոնի որդին՝ Փիլոտասը, որը ինչպես իր հայրը, մեծ հեղինակություն ուներ մակեդոնացիների մեջ, մի խոսակցության ժամանակ «մեծամեծ գործերն իրեն ու իր հորը վերագրելով», Մակեդոնացուն համարում է «մի երեխա, որն իրենց երկուսին է պարտական իր հզորությունը»: Դա հայտնի է դառնում Մակեդոնացուն, և շուտով Փիլատոսը անհիմն մեղադրվում է դավադրություն նյութելու մեջ, դաժանորեն խոչտանգվում, և ի վերջո, դատարանին պատվիրված որոշմամբ ենթարկվում մահապատժի: Մակեդոնացու հրամանով ստորաբար, նույնիսկ առանց ձևական դատավարության, սպանվում է նաև այս դեպքերից անտեղյակ Պարմենիոնը, առանց որի, Ռուփոսի համաձայն, «արքային դեռ չէր հաջողվել ոչ մի մեծ գործ»: Նույն ճակատագրին է

¹¹³ Ռ ու լ փ ո ս . V, 9(2), VII, 5(36-40), էջ 394-395, 465-466, Ա ը ի ա ն ո ս . III, 21(5), 30(4-5), էջ 115, 127, E . Յ . Б е р т е л ь с . Роман об Александре ... , с. 19-20: Այս և ավելի ուշ տեղի ունեցած Բակտրիայի սատրապ Բեսի կողմից Դարեհին սպանելու ձեռնարկները երկային որոշ տարբերակներում համատեղվել են կամ ներկայացվել որպես նույն գործողության տարբեր փուլեր:

¹¹⁴ Պ լ ու տ ա ռ ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XXX. Երկեր, էջ 76, Ռ ու լ փ ո ս , IV, 10(33), էջ 346:

¹¹⁵ Ռ ու լ փ ո ս , V, 8(2-3), էջ 392:

¹¹⁶ Ռ ու լ փ ո ս , VI, 3(18), էջ 413:

արժանանում Մակեդոնացու ամենամոտ ընկերներից Կլիտոսը՝ Գրանիկոսի ճակատամարտում վերջինիս ցուցաբերած վախկոտություն մասին խոսելու և արքային նկատի առնող՝ «նրանք իրենց են վերագրում ուրիշի արյունով ձեռք բերված փառքը» խոսքերի համար: Դավադրություն մեջ մասնակցության անհիմն մեղադրանքով՝ կյանքով կամ ցմահ բանտարկություն է հատուցում նաև հույն պատմագիր Կալիսթենեսը, Մակեդոնացուն ու նրա հորը՝ Փիլիպպոսին ուղղված «հաճախ գոթությունների դեպքում պատիվը սրիկային է բաժին հասնում» խոսքի և նման այլ ակնարկների համար¹¹⁷: Այս և նման շատ այլ տվյալներ վկայում են, որ Մակեդոնացին իր մերձավորների կողմից դիտվել է որպես անարդար և անազնվաբարո անձնավորություն:

Ընդհանրապես մակեդոնական հրամանատարությունն ու զինվորականությունը արդեն Գալգամելայի հաղթանակին անմիջապես հաջորդող ժամանակներից ծայրահեղ դժգոհ էին Մակեդոնացուց: Նրանք համարում էին, որ «ավելի շատ կորցրել են, քան ձեռք բերել պատերազմում»: Հաղթանակներում իրենց արյունն ու կյանքն էին ներդնում անվեհեր զորականները, բայց դրանք հիմնականում վերագրվում էին Մակեդոնացուն: Կամ վերջինիս կողմից առավելագույնս գնահատվում և նշանակալի վարձատրություն էին արժանանում յուրայիններին ստորաբար դավաճանած և իր կողմն անցած նախկին հակառակորդները: Դրան գուգահեռ Մակեդոնացու արքունիքում գնալով բարձր դիրքեր էին գրավում, իսկ բանակում մեծ քանակ կազմում ասիացիները, ինչով աստիճանաբար նվազում էր մակեդոնացիների դերն ու ազդեցությունը: «Փիլիպոսի հին զինվորների բացեիբաց դժգոհությունն» էր առաջացնում նաև այն, որ Մակեդոնացին կրում էր Դարեհի խուլրը, հրամանները կնքում Դարեհի մատանիով, հագնվում պարսկական հագուստներ և նույնը պարտադրում մակեդոնացիներին¹¹⁸:

Փորձառու զորավարների ոչնչացումը, զինվորական դասի լուրջ դժգոհությունը թերևս այն գործոններն էին, որ պատերազմի վերջին Մակեդոնացին թեև ուներ շատ ավելի մեծաքանակ բանակ, բայց այլևս չունեցավ նշանակալի որևէ հաղթանակ: Նա մտադրվել էր հասնել «աշխարհի ծայրը» և իշխել «ամբողջ աշխարհի վրա», բայց սկյուլթների, այնուհետև հյուսիսհնդկական մանր թագավորությունների ու ցեղերի դեմ պատերազմներն ընդհանուր առմամբ տանուլ տվեց: Մակեդոնացին ստիպված էր բավարարվել մեծամասամբ ինքնակամ իրեն որպես Դարեհին փոխարինողի՝ առանց լուրջ ջանքերի ենթարկված, Հինդոս գետից արևմուտք ընկած Աքեմենյան արևելյան տիրույթներում իր իշխանությունը հաստատելով: Այդ ընթացքում հաստատվեց Մակեդոնացուն գնահատող Փիլատոսի վերոհիշյալ բնորոշումը, որ նա սոսկ «մի երեխա» է ռազմական գործում, այսինքն չունի անհրաժեշտ փորձ ու հմտություն այդ հարցում: Պատերազմներում որքան էլ մեծ տեղ են գրավել ռազմավարական տարաբնույթ բանասարկությունները, ամեն դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ այնուամենայնիվ գլխավոր դերը պատկանել է հմուտ, փորձված հրամանատարներին և մարտունակ, կռվող բանակին ու զինվորներին, առանց որոնց Մակեդոնացին փաստորեն ի վիճակի չեղավ իրագործել իր նախատեսած որևէ ծրագիր և ստիպված, Պլուտարքոսի սեղմ բնորոշմամբ, «արչավանքը անկատար թողեց, իսկ փառքը՝ թերի»: Իրենից ծայրահեղ դժգոհ մակեդոնական վերնախավի ու զինվորականության միջավայրում հայտնված Մակեդոնացին այս անգամ հավանաբար ինքն է դարձել խարդավանքի զոհ, և, ինչպես ենթադրում են նրա մասին գրող աղբյուրները, իսկապես թունավորվել է յուրայինների կողմից և վախճանվել Ք.ա. 323 թվին¹¹⁹:

Այսպիսով, մեր ողջ քննությունից հետևում է, որ գաղտնի գործարքները, բանասարկությունները, տարբեր խարդավանքներն ու խորամանկությունները առաջնային տեղ են

¹¹⁷ Պ լ ո ս ա Ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XLVIII-LV. - Երկեր, էջ 93-102, Թ ո լ փ ո ս , VI, 7-11, VII, 1-2, VIII, 1(29), 6(27), 7(21), էջ 423-453, 489, 509, 513, Ա Ր Ի ա ն ո ս , IV, 8, 14, էջ 139-140, 147-148:
¹¹⁸ Թ ո լ փ ո ս , VI, 6(1-12), էջ 420-421), Ա Ր Ի ա ն ո ս . VII, 6, 23(1-4), էջ 246-247, 269:

գրավել Մակեդոնացու ռազմավարությունում: Դրանք ընդհանրապես նշանակալի տեղ են գրավել Հին տիրակալների ու զորավարների գիտնականության, ուղղակի այս հարցում Մակեդոնացին գերազանցեց իր նախորդներին ու ժամանակակիցներին և ձեռք բերած նվաճումներով անգերազանցելի մնաց Հին աշխարհի պատմության մեջ: Մակեդոնացու ռազմավարությունում առաջնային տեղ գրաված, որոշ դեպքերում վճռական նշանակություն ունեցած հիշյալ գործոնները մեծամասամբ անտեսվել կամ անհրաժեշտ լրջությունամբ չեն կարևորվել ուսումնասիրողների կողմից, բայց դրանց բացահայտումը, ինչպես տեսնում ենք, էական լրացումներ ու ճշգրտումներ է մտցնում քննարկվող թեմայում:

Է

Առաջավոր Ասիան և Հայաստանը Մակեդոնացուց հետո

Մակեդոնացուց հետո Առաջավոր Ասիայում ընթացած քաղաքական զարգացումները սերտորեն կապակցված են նրա ծավալուն նվաճումներով տարածաշրջանում հաստատված նոր քաղաքական կարգավիճակի հետ: Դրանց բնույթն ու տրամաբանությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է նկատի առնել հետևյալը:

Ինչպես ասվեց, Աքեմենյանների օրոք ողջ Առաջավոր Ասիայում հաստատվել էր դեռևս մարական շրջանից ավանդված, տարածաշրջանի էթնոքաղաքական իրավիճակից բխող աստիճանավորված դաշնային աշխարհակարգ: Այն Մակեդոնացին կործանելով՝ դրա փոխարեն հիմնեց զուտ բռնի ուժի վրա հիմնված, միահեծան կայսրություն: Նույն կարգի բռնապետություններ էին իրենցից ներկայացնում նաև մակեդոնական մյուս տիրապետությունները: Առաջավոր Ասիայում մակեդոնացիները բոլոր առումներով նվաճողներ էին, որոնց դեմ տեղական ուժերը վարել են ազատագրական պայքար: Դա ակնհայտ է դեռևս Դարեհ Վերջինի այն հայտարարությունից, որ ինքը Մակեդոնացու դեմ «կռվի է ելել պաշտպանելու իր երկիրը և փրկելու հայրերից ժառանգած իր իշխանությունը» և պահանջում, որ վերջինս «չքվի ուրիշի թագավորությունից»¹²⁰:

Հետագայում Ասիայում որպես նվաճողներ էին դիտվում Մակեդոնացու նվաճողական քաղաքականության հետևորդ հռոմեացիները: Դա ակնհայտ է հատկապես Դիոն Կասիոսի այն հաղորդումից, ըստ որի Փոքր Հայքից հռոմեացիներին վտարած Միհրդատ Եվպատորին տեղացիները «համակրում էին և՛ համազգի լինելու, և՛ հայրենի թագավորական իշխանություն ունենալու պատճառով. մինչդեռ հռոմեացիներին ատում էին և՛ այլազգի լինելու, և՛, որպես իշխողներ, իրենց հպարտած լինելու պատճառով»¹²¹: Հռոմի դեմ նման հիմնավորմամբ էին պայքարում նաև պարթևները, որոնք համարում էին, որ իրենք իրենց «պապերի», այսինքն Աքեմենյանների նվաճումների օրինական ժառանգորդներն են, ինչն, ի տարբերություն հաստատված խաղաղությունը խախտող Հռոմի, պահպանում են ոչ թե բռնություն, այլ օրինական իրավունքով¹²²:

Բացի այս բռնապետությունների դեմ պայքարը, արիա-աքեմենյան արքայատան շառավիղները կամ քաղաքական ժառանգորդները, հասնելով գերիշխանության, անմիջապես վերականգնել են տարածաշրջանի ավանդական բարքերից ու սկզբունքներից բխող աշխարհակարգը: Դա հանդիսացել է այն գլխավոր քաղաքական գործոնը, որով մեկ հազարամյակից ավելի՝ մարա-աքեմենյան գերիշխանությունից մինչև Սասանյանները ներառյալ, թելադրվել է ողջ տարածաշրջանի քաղաքականությունը: Այս հարցում առաջնային է ողջ տարածաշրջանում Մակեդոնացու և նրա անմիջական հետնորդների կողմից աննվաճ մնացած միակ երկրի՝ Մեծ Հայքի գործոնը: Դա

¹¹⁹ Ռ ու լ փ ո ս , VIII, 2(25), 4(20-21), էջ 542, 548, Ա ռ ի ա ն ո ս , IV, 4-6, էջ 133-137, Պ լ ու տ ա ռ ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Ալեքսանդր, XIII, LXXVII, Երկեր, էջ 56, 120:

¹²⁰ Ռ ու լ փ ո ս , IV, 1(8), 311, Ա ռ ի ա ն ո ս , II, 14 (3), էջ 71:

¹²¹ Դ ի ո ն Կ ա ս ի ո ս , XXXVI, 9(2), էջ 129:

¹²² Տ ա կ ի տ ո ս . Տարեգրություններ, XV, 2. - ՀժՊՔ-1, էջ 338:

կարևորվում է հատկապես այն առումով, որ թեև Աքեմենյանների գլխավորած Արիական դաշնությունը կործանվել էր, բայց դրա երրորդ տերությունը կամ գաճը հանդիսացող Հայաստանը պահպանել էր իր անկախ գոյությունը: Ավելին՝ այստեղ շարունակում էին իշխել իրենց Աքեմենյաններից սերված համարող և այս ծագմամբ ճանաչված Երվանդունիները, որոնց ուղղակի կամ այլաճյուղ շառավիղ էին համարվում սրանց հաջորդած Արտաշեսյանները¹²³: Սա նշանակում է, որ Մակեդոնացու և նրա անմիջական հետնորդների արշավանքներով Աքեմենյանների գլխավորած Արիական դաշնությունը գլխովին չէր կործանվել, և այն այս արքայատոհմի հայկական ճյուղի գլխավորությունում շարունակել է գոյատևել Հայաստանում: Հայաստանը փաստորեն եղել է Արիական դաշնության՝ մակեդոնացիների կողմից աննվաճ մնացած հատվածը և քաղաքական ուղղակի ժառանգորդը: Այս առումով Հայաստանի և մակեդոնական տիրապետությունների միջև ընթացած պայքարը պետք է դիտել որպես Մակեդոնացու և Աքեմենյան տերության միջև մինչ այդ ընթացած պատերազմի շարունակություն: Մինչ պարթևների ասպարեզ իջնելը (Ք.ա. մոտ 260), Մեծ Հայքը փաստորեն Ասիայում մակեդոնացիների դեմ պայքարող միակ կամ գլխավոր ուժն էր: Պահպանված աղբյուրները որքան էլ սուղ են, բայց ընդհանուր առմամբ արտահայտում են այս իրավիճակը, հատկապես հետևյալ դրվագներում:

Նախ անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Մակեդոնացու արշավանքներին հանգամանալից անդրադարձած ոչ մի հեղինակ նրա հաղթական նվաճումների երթուղում չի նշում Մեծ Հայքը: Այն բացակայում է նաև այս հեղինակների կողմից նվաճված երկրների թվարկումներում և ներկայացրած ցուցակներում¹²⁴: Կարելի է ենթադրել, որ, ինչպես Դիոդորոսն է նշում փոքրասիական որոշ երկրների դեպքում, Մակեդոնացին Հայաստանը չնվաճեց արևելյան երկրամասեր փախած Դարեհին հետապնդելու և անմիջապես նրա դեմ պատերազմը շարունակելու համար¹²⁵: Բայց պետք է նկատի առնել, որ Գավգամելայի հաղթությունից հետո նա ոչ թե գնաց Դարեհի ետևից, այլ երկրի կենտրոնական երկրամասեր՝ Բաբելոն, Էլամ, Պարսք, և բավականին երկար՝ կես տարուց ավելի անցկացրեց այստեղ: Դրանից հետո 6000-ից ավելի զորքով Մարաստանի մայրաքաղաքում՝ Հայաստանին մերձակա Էկբատանում էր գտնվում Մակեդոնացու գլխավոր զորավար Պարմենիոնը: Հնդկաստանից վերադառնալուց հետո բավականին երկար այստեղ կայանեց նաև Մակեդոնացին: Դժվար է պատկերացնել, որ այս ընթացքում եվրոպական ու աֆրիկյան երկրները արշավելու պատրաստվող աշխարհակալ տիրակալին չի մտահոգել թիկունքում աննվաճ թողած Հայաստանը¹²⁶: Չի՛ կարելի ասել, որ նա դա չի կարևորել, քանի որ Հայաստանը ոչ միայն ժամանակի ընդարձակ, հարուստ երկրներից էր, այլև այստեղ իր գոյությունն էր շարունակում Աքեմենյան տոհմի շառավիղներ համարվող Երվանդունիները, ինչն արդեն անմիջական սպառնալիք էր Աքեմենյան տոհմի ժառանգությունը տեր կանգնած Մակեդոնացու համար:

Մեծ Հայքի անկախ գոյությունը գլխավոր գրավականը պետք է համարել այն, որ նրա բանակը, որը գլխավորում էր Արիական դաշնային բանակի աջ թևը, Գավգամելայի ճակատամարտում մարտը վարեց մեծ առավելություններով, կանոնավոր նահանջելով՝ պատերազմի դաշտը լքեց միայն մյուս

¹²³ Տե՛ս **ՀԺՊ-1**, էջ 504, 528-529: Իրեն «Երվանդական» համարող Արտաշես I-ի վերաբերյալ տե՛ս վերջինիս կողմից սահմանաքարերի վրա թողած արձանագրությունները (**ՀԺՊՔ-1**, էջ 205, 207): Վրաց պատմագրության համաձայն՝ Արտաշես I-ը (Արտաքսան) Երվանդ Վերջինի եղբայրն էր (**Ջ ու ա ն շ եր ի**, էջ 32): Այս արքայատոհմի ծագման մասին նաև տե՛ս նաև Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին, էջ 235-239:

¹²⁴ **Ռ ու փ ո ս**, VI, 6(3), X, 1(1-4), էջ 411, 596, **Արիանոս**. VII, 9(7-8), 10(6-7), էջ 251, 252, **Դիոդորոս**, XVIII, 3(1-3), 39(5-6), XXXI, 19(4-6), էջ 110-113: Միայն Խուփոսն է, որ մի դեպքում Մակեդոնացու կողմից թվարկված նվաճված երկրների մեջ հիշատակում է Հայաստանը: Բայց նա հավանաբար նկատի է առել Փոքր Հայքը, քանի որ նվաճված և սատրապներ ստացած երկրների վերջնական ցուցակում ընդհանրապես որևէ Հայաստան չի նշում:

¹²⁵ **Դիոդորոս**, XXVIII, 3(1), 16(1), էջ 110, 112:

¹²⁶ **Ռ ու փ ո ս**, V, 1-7, VII, 2(14-15), X, 1(17-18), էջ 369-392, 451, 572-573, **Արիանոս**. III, 16(3-11), 17-18, 19(7), VII, 1(1-3), 13(1), 14, էջ 107-112, 113, 241, 256, 257-258:

զորաթևերի ջախջախումից և արքայից արքայի փախուստից հետո: Նույնը վերաբերում է նախորդ՝ Իսոսի ճակատամարտում Դարեհի բանակի աջ թևին, որը, ինչպես ենթադրեցինք, նույնպես գլխավորել է Մեծ Հայքը: Քանի որ այդ երկու ճակատամարտերն էլ տեղի են ունեցել Հայաստանին մերձակա վայրերում, պետք է ենթադրել, որ դրանց մասնակից հայոց բանակը և նրան ենթակա զորամիավորումները նահանջելուց հետո պատասպարվել են հայրենի երկրամասերում, համեմատաբար քիչ կորուստներ կրել, պահպանել մարտունակությունն ու հետագա գոյությունը: Գուցե Դարեհի դեմ վարած երկու գլխավոր ճակատամարտերում Մակեդոնացին ծանոթանալով հայոց բանակի բարձր մարտունակությանը, որի քանակությունը հայրենիքում պետք է կրկնապատկված լիներ, խուսափել է դրա հետ բախվելուց:

Չի բացառվում, որ Մակեդոնացին նույնիսկ պատերազմել է Հայաստանի դեմ, բայց այդ մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, կամ դա լուրջյան է մատնվել անհաջող ելքի պատճառով: Ռուփոսի համաձայն՝ նա մահապատժի սպառնալիքով արգելում էր անհաջողությունների ու պարտությունների մասին խոսելը¹²⁷: Դա կարող էր վնասել Մակեդոնացու «անհաղթ պատերազմողի» համբավին, ինչը, ինչպես ասվեց, կարևոր տեղ է գրավել Մակեդոնացու քարոզչական ռազմավարությունում:

Հայաստանում Մակեդոնացու անհաջողության մատնվելը սոսկ ենթադրություն չէ: Այդ մասին ուղղակի վկայում է Ստրաբոնը, ըստ որի՝ Մակեդոնացու կողմից Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան ծայրում գտնվող Սպերի ոսկու հանքերը նվաճելու ուղարկված զորքերի հրամանատար Մենոնը պարտվում և սպանվում է տեղացիների կողմից¹²⁸:

Մակեդոնացու մահվանից անմիջապես հետո նորահիմն կայսրության խնամակալ նշանակված Պերդիկկասը (Ք.ա 323-321) խնդիր էր դրել գրավել «ժամանակի բացառման պատճառով» Մակեդոնացու կողմից «անուշադրություն» մատնված, այսինքն աննվաճ մնացած երկրները: Այս նպատակով նա, ջախջախելով Կապադովկիայի 45000-անոց բանակը, նվաճում է այս երկիրը, որի արքայազն Արիարթեսը ապաստան է գտնում Հայաստանում: Սա ըստ էության պատերազմ էր Հայաստանի դեմ, որի գերիշխանության ոլորտում էր հիշյալ երկիրը: Այս առումով բնական է, որ հետագայում՝ Անտիգոնոսի և Սելևկիոս I-ի միջև ընթացող պայքարի (Ք.ա 317-301.) վերջերում, Կապադովկիայում մակեդոնացիների դեմ արդեն անմիջապես հայոց բանակն է պատերազմում: Դիոդորոսի համաձայն՝ Արիարթեսը, «հայերի թագավոր» Արգոատեսից «զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»¹²⁹: Ենթադրվում է, որ Բիթանիայի արքայազն Զիաեյասը նույնպես հայրենի իշխանությունը վերականգնել է մինչ այդ իրեն ապաստան տված Հայաստանի (Ք.ա. մոտ 260) օգնությամբ: Նույն գործոնով է հիմնավորվում նաև Պոնտոսի ավելի վաղ անկախացումը (Ք.ա. մոտ 300)¹³⁰:

Երվանդունիների տիրապետության վերջին շրջանում (Ք.ա. III-II դդ. սահմանագիծ) Մակեդոնացու ասիական նվաճումների ժառանգորդ դարձած Սելևկիան, հունա-հռոմեական որոշ աղբյուրների համաձայն, ի վերջո նվաճել է Հայաստանը: Պոմպեոս Տրոգոսի հաղորդումները (Հուստինոս, XXXVIII, 7), որոնց համաձայն՝ փոքրասիական որոշ երկրների հետ Մեծ Հայքին «ձեռք չէին տվել» ո՛չ Մակեդոնացին, «ո՛չ էլ որևէ մեկը նրա հաջորդներից կամ հետնորդներից»¹³¹, հակադրվում են այս տեղեկություններին: Աղբյուրներում հաճախ հանդիպող այս

¹²⁷ Ռ ո ս ւ փ ո ս , VII, 7(30-39), էջ 473-474:

¹²⁸ C m p a ճ o Ռ , XI, 14(9), ր. 499: Աբմենյան շրջանում Սպերը (հեսպերիտներ) ընդգրկված էր Հայաստանի «Արևմտյան Արմենիա» կոչվող երկրամասի մեջ (տե՛ս Ք ս ե ն ո փ ո ս ն . Անաբասիս, IV, 4(4), VII, 8(25), էջ 93, 197): Հետագայում այն մնացել է անկախացած Մեծ Հայքի կազմում:

¹²⁹ Դ ի ո դ ո ռ ո ս , XVIII, 3(1), 16(1), XXXI, 19(4-6), էջ 110, 112, 153:

¹³⁰ Տե՛ս Հ . Մ ա ն ա ն դ յ ա ն . նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 97, 98, 107:

անհամաձայնությունը բացատրվում է մակեդոնացիների կողմից իսկապես նվաճված Փոքր Հայքը Մեծ Հայքի հետ շփոթելու հանգամանքով¹³²: Եթե Մեծ Հայքի նվաճումը մակեդոնացիներին այնուամենայնիվ հաջողվել է, ապա հավանաբար Հայաստանը պառակտելու, տեղի կենտրոնախույս ուժերին խրախուսելու ճանապարհով: Այսպիսի պառակտիչ քաղաքականություն արդյունք պետք է համարել Ծոփք-Կոմմագենեում Երվանդունիների այլ ճյուղի թագավորումը և Մեծ Հայքից բաժանումը, հետագայում նաև այս միավորի պառակտումը և ենթարկումը Սելևկիային: Նույն քաղաքականության արգասիք պետք է համարել նաև Երվանդ Վերջինի և Արտաշես I-ի միջև ծավալված գահակալական պայքարը¹³³:

Մոտ մեկ տասնամյակ անց՝ Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո (Ք.ա. 189) անկախացած Մեծ Հայքը վերականգնում է իր հզորությունը: Արտաշես I-ը պատերազմներ է մղում անմիջապես Սելևկիայի արքա Անտիոքոս IV-ի (Ք.ա. 175-164) դեմ, այնուհետև դաշինք հաստատում Դեմետրիոս I-ի (Ք.ա. 162-150) դեմ ապստամբած և իրեն Մեդիայի արքա հռչակած Տիմարքոսի հետ¹³⁴: Հայաստանի ռազմաքաղաքական այս վերելքով կարելի է պայմանավորել նաև Մարաստանին սահմանակից Պարթևստանի հզորացումը: Սելևկյանների դեմ ընդհանուր ճակատ կազմած հենց այս 3 երկրների միջև է, որ գահային աստիճանակարգով հետագայում բաժանվում է տարածաշրջանի գերիշխանությունը¹³⁵:

Ներկայացված տվյալներից ակնհայտ է, որ, հանձին Մեծ Հայքի, Մակեդոնացին և նրան հաջորդած մակեդոնական տիրակալները բախվել են հզոր ու կայուն տիրապետության հետ, որը ոչ թե սոսկ իր գոյությունն է պահպանել, այլև վերջիններիս հետ վիճարկել է Ասիայում գերիշխելու իրավունքը: Այն, Սելևկիայի և Պտղոմեյան Եգիպտոսի հետ, Մակեդոնացու արևելյան արշավանքով կործանված Աքեմենյան տիրապետության տարածքում ձևավորված 3 հզոր և հաստատուն տերություններից մեկն էր: Այս իրողությունը փաստում է հունա-հռոմեական աղբյուրներին քաջատեղյակ, երրորդ դարի հունյն պատմաբան Պորփյուրը (Հիերոնիմոսի միջնորդությամբ): Նա Սելևկիայի ու Եգիպտոսի հետ Արտաշես I-ի գլխավորած Հայաստանը համարում է Աստվածաշնչի Դանիելի մարգարեությունում հիշատակված այն երեք «եղջյուր»-թագավորություններից մեկը, որոնք պետք է Ասիայում հաջորդեին կործանված «Մարաց եւ Պարսից» թագավորությանը¹³⁶:

Այսպիսով, ներկայացված տվյալներից հետևում է, որ Աքեմենյան տերության կործանումից հետո տարածաշրջանում Մեծ Հայքի քաղաքական դերն ու կշիռը ոչ միայն պահպանվել է, այլև զգալիորեն բարձրացել: Այս առումով դեպքերի օրինաչափ զարգացման արգասիք պետք է համարել այն, որ տիրանալով Ատրպատականին, Ադիաբենեին, Կիլիկիային, Արևելյան Միջերկրայքին՝ Հայաստանն ի վերջո նվաճում է Առաջավոր Ասիայի գերիշխանությունը: Տիգրան Մեծին նախորդած Հայաստանի ձեռք բերած քաղաքական խոշոր դերն ու կշիռը չարժևորած XIX-XX դդ. արևմտյան պատմաբանները, բնական է, որ այս վերելքը համարում են սոսկ դեպքերի պատահական զարգացման արդյունք¹³⁷:

¹³¹ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ն դ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 93-94:

¹³² Տե՛ս Հ. Մ ա ն ն դ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 96:

¹³³ Տե՛ս ՀԺՊ-1, էջ 510-516. 521-522:

¹³⁴ С т р а б о н, XI, 14(5, 15), р. 498, 500, Դ ի ո դ ո ռ ո ս, XXXI, 17, 27a, էջ 152, 156, Հիերոնիմոս, V. – ՀԺՊՔ-1, էջ 209:

¹³⁵ Այս մասին ընդհանրացված տե՛ս Մ. Օ հ ա ն յ ա ն. Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, էջ 207, 210, 211-212:

¹³⁶ Հ ի ե ռ ո ն ի մ ո ս, V. – ՀԺՊՔ-1, էջ 209, Աստվածաշունչ (Կոստանդնուպոլիս, 1896, վերահրատարակված. Շտուտգարդ, 1990). Դանիել, Ը, էջ 1009-1011: Դանիելը խոսում է 4 «եղջյուր»-թագավորությունների մասին, բայց Պորփյուրը այստեղ նկատի է ունեցել միայն Աքեմենյան տիրապետության տարածքում հիմնված 3 թագավորություններին ու դրանց թագավորներին: Հանձին չորրորդ «եղջյուր»-թագավորության նա պետք է նկատի առած լինե՞ր եվրոպական մասի մակեդոնա-հունական տիրապետությունը:
¹³⁷ Տե՛ս ՀԺՊ-1, էջ 554-555:

Տիգրան Մեծը դաշնակցային, խնամիական կապերով հաստատված սերտ փոխհարաբերությունների մեջ էր իր հզոր հարևանների՝ Պարթևքի ու Պոնտոսի հետ¹³⁸: Այդպիսով Հունաստանից Հնդկաստան ու Եգիպտոս ձգվող ողջ տարածաշրջանը վերածվել էր դաշնային միության, որում գլխավոր դերակատարությունը անվիճելիորեն պատկանում էր Հայաստանի թագավորին: Եթե մինչ Հռոմի հետ բախվելը Տիգրան Մեծը Պոնտոսի հետ պահպանում էր հավասարության կարգավիճակ, ապա պարթևների նկատմամբ հաստատել էր իր գերազանցությունը և արդեն կրում էր նրանցից խլված «արքայից արքա» տիտղոսը¹³⁹: Ամենայն հավանականությամբ Տիգրանին այս տիտղոսով է ճանաչել նաև Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորը, քանի որ Հայոց թագավորը համոզված էր, որ իրեն այդ կոչումով պետք է պաշտոնապես դիմեր նույնիսկ Հռոմի ներկայացուցիչ Լուկուլլոսը¹⁴⁰: Սա նշանակում է, որ Տիգրան Մեծի գերազանցությունը ճանաչված էր կործանված Աքեմենյան տերության գրեթե ողջ նախկին սահմաններում: Սա ենթադրել է տալիս, որ նա ձգտել է իր երբեմնի սահմաններով վերականգնել Արիական դաշնությունը: Դա ենթադրելի է նաև նրանից, որ Տիգրան Մեծը իր նվաճումների սահմաններում վերականգնել էր արիական նախկին աշխարհակարգը, այսինքն գահային եռաստիճան համակարգը¹⁴¹: Ըստ ամենայնի՝ նա այս դաշնային աշխարհակարգը նպատակադրվել էր վերականգնել արդեն ողջ տարածաշրջանում՝ Հայաստանի, Պոնտոսի ու Պարթևքի միջև աստիճանավորված գահերի ներքո:

Տիգրան Մեծի գործունեությունում պետք է կարևորել նաև այն, որ նա մահապատժի ենթարկելով Սելևկյան Կլեոպատրա-Սելենե թագուհուն՝ վերացնում է Կիլիկիայի և Ասորիք-Սիրիայի մեջ ներփակված մակեդոնական վերջին նշանակալի իշխանությունը¹⁴²: Այդպիսով, Մակեդոնացուց հետո մոտ 250 տարի (Ք.ա. 323 - մոտ 70) փոփոխական հաջողությամբ ընթացած Հայ-մակեդոնական պայքարը ի վերջո ավարտվում է արիա-աքեմենյան արքայատոհմի օրինական ժառանգորդ ներկայացուցչի՝ Երվանդունի-Արտաշեսյանների ու սրանց գլխավորած Հայաստանի վերջնական հաղթանակով:

Տիգրան Մեծի՝ Հռոմին պարտվելուց և նրա գերակայությունն ընդունելուց անմիջապես հետո պարթև Հրահատ III-ը (Ք.ա. 70-57) իրեն է վերապահում արքայից արքա տիտղոսը և ակնկալում, որ դա պետք է ճանաչի նաև Հռոմը¹⁴³: Թեև հռոմեացիները այս կոչումով շարունակում են ճանաչել իրենց գերակայությունը ընդունած Հայոց թագավորներին, բայց դրան փաստորեն տիրում էին Հռոմին դիմակայող պարթևները: Այսպիսով, վերադարձնելով արքայից արքա տիտղոսը՝ նորից արիա-աքեմենյան ժառանգությունը վերականգնելու պայքարը գլխավորում են իրենց Աքեմենյանների ժառանգորդներ հռչակած պարթև Արշակունիները: Սրանք, Մարաստանի ու Հայաստանի գահերին նստեցնելով իրենց արքայատոհմի ներկայացուցիչներին, Աքեմենյան տերության երբեմնի սահմանների մեծ մասում (առանց Հռոմի կողմից նվաճված Փոքր Ասիայի, Արևելյան Միջերկրայքի ու Եգիպտոսի) վերականգնում են նաև Արիական դաշնությունը և եռագահ աշխարհակարգը:

Պարթև Արշակունիներից իշխանությունը խլած Սասանյանները նույնպես իրենց հռչակում են Աքեմենյանների սերունդ և տեր կանգնում սրանց քաղաքական ժառանգությունը: Նոր արքայատան հիմնադիր Արտաշիր I Պապականը (224-241), որպես «նախնիներից իրեն հասնող ժառանգություն» անմիջապես ստանձնում է նվաճել մինչև Հունաստան ընկած այն բոլոր երկրամասերը, «ինչ հնում

¹³⁸ Հ ու ս տ ի ն ո ս . XL, 1. – ՀԺՊՔ-1, էջ 225, Ա պ պ ի ա ն ո ս , XII, Միհրդատական, 15. – ՀԺՊՔ-1, էջ 257:

¹³⁹ Հ ու ս տ ի ն ո ս . XL, 3. – Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն . նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 151:

¹⁴⁰ Պ լ ու տ ա ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XXI. – ՀԺՊՔ-1, էջ 233, Մ ե մ ն ն ն , XV, 46(3). – ՀԺՊՔ-1, էջ 265:

¹⁴¹ Հանգամանալից տես՝ Մ. Օ հ ա ն յ ա ն . Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում, էջ 214:

¹⁴² Հ ո վ ս ե պ ո ս . Փ լ ա վ ի ո ս . Հրեական պատերազմի մասին, I, 116, Հրեական հնախոսություն, XIII, 419-421. – ՕԱՀՀՄ. հ. 9, ՀՀԱ, հ. 1, Երևան, 1976, էջ 35, 67, С т р а б о н , XVI, 2(3),, Ա պ պ ի ա ն ո ս , XI, Սիրիական, 48, 69. – ՀԺՊՔ-1, էջ 256, 257, Պ լ ու տ ա ր ք ո ս . Համեմատական կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XIV. – ՀԺՊՔ-1, էջ 230:

¹⁴³ Դ ի ո ն Կ ա ս ի ո ս , XXXVII, 6(1), էջ 147:

պարսիկները (իմա Աքեմենյանները. – Մ.Օ.) ունեին»։ Սասանյաններն իրենց իշխանությունն առաջին փուլում պահպանում են նաև արիական ավանդական եռագահ աշխարհակարգը¹⁴⁴։

Այսպիսով, Մակեդոնացուն հաջորդած իրադարձությունների ընդհանուր քննությունից հետևում է, որ մակեդոնացիները, այնուհետև սրանց քաղաքական ժառանգությունը հավակնող Հռոմը Առաջավոր Ասիայում դիտվել են որպես անօրինական իշխող բռնակալներ։ Սրանց դեմ պայքարը գլխավորել են տարածաշրջանի օրինական տերեր համարվող Աքեմենյանների քաղաքական ժառանգությունը տեր կանգնած և իրենց այս տոհմից ծագեցնող տեղական արքայատները։ Այս պայքարի առաջին կեսում Մակեդոնացուն ու մակեդոնական հզոր տիրապետություններին, այնուհետև Հռոմին հիմնականում դիմակայեցին Մեծ Հայքի Երվանդունի-Արտաշիսյանները։ Հետագայում այս պայքարը գլխավորեցին պարթև Արշակունիները, իսկ սրանցից հետո՝ Սասանյանները։ Առաջավոր Ասիա Մակեդոնացու ներխուժումից հետո արիա-աքեմենյան ժառանգության հետևորդների կողմից շուրջ մեկ հազարամյակ (Ք.ա. 334 – Ք.հ. 651) մղված այս պայքարը հետևել է ոչ միայն արևմտյան նվաճողներից ազատագրվելու, այլև Աքեմենյան տերության երբեմնի սահմաններում ավանդական դաշնային աշխարհակարգը վերականգնելու նպատակ, ինչն ընդհանուր առմամբ նրանց հաջողվել է իրականացնել։ Սա նշանակում է, որ Մակեդոնացուց հետո Առաջավոր Ասիայում մոտ հազար տարի տեղական ուժերի կողմից վարվել է նպատակաուղղված, ծրագրված քաղաքականություն, ինչն առանց պատկերացնելու անհնարին է անհրաժեշտ խորությունը հասկանալ այս ընդգրկուն ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի, այդ թվում Հայաստանի գլխավոր քաղաքական զարգացումների բնույթն ու տրամաբանությունը։

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀԺՊ-1 - Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 1:

ՀԺՊ-Ք-1 - Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատոր 1:

ՀՀԱ - Հին հունական աղբյուրներ:

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես:

ՕԱՀՀՄ - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս . Հայոց պատմություն, Երևան, 1983:

Алишер Навои. Стена Искандара, перевод со староузбекского Б. Державина, М. 1970:

Աստվածաշունչ, Կոստանդնուպոլիս, 1896, վերահրատարակված. Շտուտգարդ, 1990:

Ա ռ ի ա ն ո ս Փ լ ա բ ի ո ս . Ալեքսանդրի արշավանքը, թարգմ. ուսերենից՝ Ա. Սարգսյան, Ռ. Մավրիսակալյան, Երևան, 1987:

Б е р т е л ь с Е . Э ., Роман об Александре и его главные версии на востоке, М., 1948:

Г а ф у р о в Б . Г , Ц и б у к и д и с Д . И ., Александр Македонский и Восток, М. 1980:

Д а м д а м а е в А . М ., Политическая история Ахеменидской державы, М., 1985:

Դ ի ո դ ո ռ ո ս Ս ի կ ի լ ի ա ց ի . Պատմական գրադարան, ՕԱՀՀՄ, հ. 14, ՀՀԱ, հ. 2, բնագրից թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան 1985:

Դ ի ո ն Կ ա ս ի ո ս . Հռոմեական պատմություն. – ՕԱՀՀՄ, հ. 9, ՀՀԱ, հ. 1, բնագրից թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան 1976:

¹⁴⁴ Այս ամենի մասին ընդհանրացված տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն . նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 94-98, 107-112

Дьяконов И. М., *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, текст 50(8, 10, 11).— Вестник древней истории, 1951, N2:*

Թ ո վ մ ա Ա ը ծ ը ու ն ի և Ա ն ա ն ու ն . Պատմութիւն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985:

Կ ա լ ի ս Թ ե ն ե ս - Կ ե ղ ծ . Պատմութիւն Ալեքսանդրի Մակեդոնացւոյ (աշխատախրությամբ Հ. Միմոնյանի), Երևան 1989:

К в и н т К у р ц и й Р у ф. *История Александра Македонского, М., 1963:*

Կ ու ը ր ա ի ո ս Թ ու վ ո ս . Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը, թարգմ. ուսուերենից՝ Ա. Սարգսյան, Թ. Մովսիսկայան, Երևան, 1987:

Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ., 1, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան., 1971,

Հայ ժողովրդի պատմութիւն քրեստոմատիւ, հ., 1, կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ.

Աբրահամյան, Երևան, 1981:

Մ ա ն ա ն դ յ ա ն Հ., Քննական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութիւն. հ. Ա, Երևան, 1940:

Մ ո վ ս ե ս Խ ո ը ե ն ա ց ի. Հայոց պատմութիւն, Երևան, 1981:

Низами Гянджеви. *Искендер-наме, собрание сочинений в пяти томах, т. 5,*

перевод с фарси К. Липскерова, М. 1986:

Զ ու ա ն շ ե ը ի . Պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ 1884

Ш а х е р м а й р Ф ., *Александр Македонский (сокр. пер. с нем., М. Н. Ботвинник, И. Б. Функа):*

Ш о ф м а н А . С ., *Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976:*

Պ լ ու տ ա ը ք ո ս . Համեմատական կենսագրութիւններ. - Երկեր, ուսուերենից թարգմանութիւնը՝ Հ. Հարոյանի, Երևան 1987:

Р а з и н Е . А ., *История военного искусства. т. 1, М., 1956:*

Տ տր ա թ ո Ն. *География, XII, 5, М., 1964:*

Ք ս ե ն ո փ ո ն . Անաբասիս, Երևան, 1970, Կյուրոպեղիա, Երևան, 2000, բնագրից թարգմանութիւնը՝ Ս. Կրկյաշարյանի:

Օ հ ա ն յ ա ն Մ., Հայաստանը Հին աշխարհի երկրների գահակարգում. - ՊԲՀ, 2001, N 2:

Օ հ ա ն յ ա ն Մ., Հայ ժողովրդի պատմութիւն ցեղային շրջանի մասին. - ՊԲՀ, 2002, N1:

Ա պ պ ի ա ն ո ս , XII, Միհրդատական

Մ ե մ ն ո ն . Պոնտական Հերակլեայի պատմութիւն

Տ ա կ ի տ ո ս . Տարեգրութիւններ

Հ ի ե ը ո ն ի մ ո ս , V. - ՀԺՊԲ-

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածական	1
Ա. Հնում պատերազմների ռազմավարութիւնում նշանակալի տեղ զբաղող որոշ անտեսված հարցերի մասին	1
Բ. Գրանիկոսի ճակատամարտը և Մակեդոնացու ռազմավարութիւնը Փոքր Ասիայում	7
Գ. Մակեդոնացու բանակի քանակութիւն մասին	9
Դ. 333 թ. նոյեմբեր. Իսոսի ճակատամարտը	11
Ե. 331 թ. հոկտեմբեր. Գավգամելայի ճակատամարտը	20
Զ. Մակեդոնացու քողարկված այլ գործարքների մասին	35
Է. Առաջավոր Ասիան և Հայաստանը Մակեդոնացուց հետո .	41
Համառոտագրութիւններ և հապավումներ	
Օգտագործված աղբյուրներ և գրականութիւն	

Գիտական ձեռնարկներում Մ. Օհանյանի հրատարակված ուսումնասիրությունները

- Մար Աբասյան աղբյուրի ծագումը և Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմությունը. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1996, N 1-2
- Աքեմենյան XVIII ստորապոլիսյան սահմանները. *Իրան-նամե*, 1999, N 32-34
- Հայաստանը Հին Աշխարհի գահակարգում. *Հայկական բանակ*, 1999, N 4
- Հայաստանը Հին Աշխարհի երկրների գահակարգում. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2001, N 2
- Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2002, N 1
- Նորից Խորենացու Առաջին Արտաշեսի մասին. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2003, N 1